૨૮૮૫

અવસ્તાની ભૂગોળ.

લખનાર

એરવદ જીવનજી જમશેદજી મોદી, બી. એ.

૨૮૮૧

મુંબઈ:

ફોર્ટ પ્રીંટીંગ પ્રેસ.

શને ૧૨૫૬ ઈયઝદેજરદી સને ૧૮૮૬ ઈસવી.

૨૯૮૫

અવસ્તાની ભૂગોળ.

લખનાર

એરવદ જીવનજી જમશેદજી મોદી બી. એ.

મુંબઈ:

ફોર્ટ પ્રીંટીંગ પ્રેસ.

શને ૧૨૫૬ યઝદેજરદી—સને ૧૮૮૬ ઈંગ્રેજી.

આએ રેસાલો મુલ્લાંફીરોઝ મદ્રેસાનાં સને ૧૮૮૪ નાં સાલનાં "બાઇ મીથીબાઈ પ્રાઇઝ"ને માટે "નેમસે તે અહુરમજદ" એવી નીશાની સાથ તા૦ ૧ લી સપટેમબર ૧૮૮૪ ને દીને લખી મોકલીઓ હતો અને ઇનામ લાયક ઠેઠવીઆમાં આવીઓ હતો. એ કેળવણી ખાતાંનો એ ઈનામ માટે ઉપકાર માનું છું. એ રેસાલો છપાવા માટે સર જમશેદજી ત્રાંન્સલેશન ફંદમાંથી આસરો મલીઓ છે, માટે એ ધર્મ ખાતાંનો અને તેનાં તરસતી સાહેબોનો ઉપકાર માનું છું.

૨૮૮૫

અવસ્તાની ભૂગોળ.

ભૂગોળવિદ્યા અને તેના ભાગો.

"ભૂગોળ વિદ્યા" એ પૃથ્વિની સપાતીનું વર્ણન કરનારી વિદ્યા છે. પૃથ્વિની સપાતીના વર્ણનના ત્રણ ભાગ થઈ શકેછે, અને એ જૂદાં જૂદાં વર્ણન વિષેની વિદ્યા જૂદે જૂદે નામે જણાયલી છે. ૧ ગણિત શાસ્રીને લગતી ભૂગોળ વિદ્યા (Mathemetical Geography), ૨ ભૂતળ વિદ્યા (Physical Geography) અને ૩ રાજકીય ભૂગોળ વિદ્યા (Political Geography).

પેહેલી વિદ્યા પૃથ્વિનું સામતું વર્ણન કરી તેના આકાર, કદ ઇત્યાદીનું બેઆંન કરેછે. ભૂતળ વિદ્યા પૃથ્વિની સપાતી ઉપર નજરે પડતા કુદરતી દેખાવો (natural features)નું વર્ણન કરેછે. રાજકીય ભૂગોળ વિદ્યા, પૃથ્વિની સપાતીની માણસ જાતે કરેલી વેહેચણીને લગતી બાબદોનું વર્ણન કરેછે.

દાખલા તરીકે પૃથ્વિ ગોળ છે કે ચોરસ એ સવાલ નક્કી કરવાનું કામ ગણિત શાસ્રને લગતી ભૂગોળ વિદ્યાનું છે. ઇરાંન વેજ પહાડી મુલક હતો કે સપાત, નદી નાળાંથી ભરપુર હતો કે તે વીનાનો, ફળદ્રૂપ હતો કે વેરાન તે વિષેનું વર્ણન કરવાનું કામ 'ભૂતળ વિદ્યા'નું છે. અને ઇરાંન વેજ કેટલું મોહતું રાજ હતું; તેના જૂદા જૂદા ભાગો કેટલા હતા; તેના તાબામાં કેટલા દેશો હતા; તેની હદમાં પહાડો કેટલા હતા નદીઓ કેટલી હતી, દર્યા કેટલા હતા ઇત્યાદી બાબદો 'રાજકીય ભૂગોળ વિદ્યા' નાં પ્રકરણમાં આવેછે.

આપણા વિષયમાં આપણે એ ત્રણે ભાગો વિષે વીચાર કરીશું. આપણે મુખ્ય કરી ત્રીજા ભાગ વિષે બોલીશું, અને તેમ

કરતાં જ્યાં જ્યાં ભૂતળ વિદ્યાને લગતા ઇસારાઓ મળશે તે તપાસતા જઇશું, કારણ કે કોઇપણ ભાગનું છુટું વર્ણન આપણ મેલવી શકીશું નહી.

ભૂગોળ વિદ્યાનાં જ્ઞાનની અગત્યતા.—એક દેશની કે પ્રજાની તવારીખ વાંચવા પેહેલાં તે દેશની ભૂગોળ જાણવી અગતની છે કારણ કે ભૂગોળનું જ્ઞાન, પેહેલી બાબદનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને આપણને મદદ કરેછે. એક દેશ યા પ્રજાની તવારીખમાં બનતા બનાવો તે દેશની ભૂગોળ જાણવા વગર આપણે પુરતી રીતે સમજી શકીએ નહીં. વળી એક દેશની પ્રજાની તન મનની હાલતનો આધાર, તે દેશ પૃથ્વિની સપાતીના કયા ભાગ ઉપર આવેલું છે, તે ઉપર યાને તે દેશની આબો હવા ઉપર રહેછે. એટલા માટે એક પ્રજાની તવારીખ જાણવા પેહેલાં તે દેશની ભૂતળ વિદ્યાનું જ્ઞાન કેટલીક હદ સુધી અવશ્યનું થઇ પડેછે. એક પ્રજા બીજી પ્રજા કરતાં ચોકસ ખવાસો યા ગુણો વધારે યા ઓછા ધરાવેછે યા તદન ઉલટા ધરાવેછે, એ સવલાંનું કારણ કેટલેક દરજ્જે તે પ્રજાઓના દેશોની આબો હવા ઉપર આધાર રાખેછે. દાખલા તરીકે પાહાડી રેહેવાસીઓમાં બાહાદુરી, હીમ્મત, સ્વતંત્રતા, વીગેરેના ગુણો જેટલા જોવામાં આવેછે તેટલા એક સપાટ મુલકમાં રેહેનારા વતનીઓમાં જવલેજ જોવામાં આવેછે.

આપણા વિષયની મુશકેલી—હવે અવસ્તામાંથી તેના જમાનાંના મુલકોની ભૂગોળનું જ્ઞાન મેળવવું એ ઘણું મુશકેલ કામ છે. તેનાં ઘણાંક કારણો છે. તેઓમાં પેહેલું અને મુખ્ય કારણ એ છે કે આપણા અવસ્તાનાં જે પુસ્તકો આપણી પાસે બચી રહ્યાં છે તેમાં એક પણ એવું પુસ્તક નથી કે જેને આપણે ભૂગોળ તવારીખને લગતું ગણી શકીએ. આપણા સઘલા અવસ્તામાં, તવારીખનાં લખાણો તરીકે તો નહી, પણ તવારીખને લગતા ઇશારાઓનાં લખાણો તરીકે જો કોઇપણ લખાણ વજુદ ધરાવતાં હોય તો તે ફકત યશ્તોનાં લખાણો છે. એ યશ્તોમાં જૂદા જૂદા

બાદશાહ પેહેલવાનો અને મહાન પુરૂષોએ જૂદા જૂદા ફરેસ્તાઓની આરાધના કરવાનું વર્ણન આવ્યું છે. એ વર્ણનમાં તેઓની તવારીખના ફકત ઇશારાઓ આવ્યા છે. એટલા માટે આપણા અવસ્તાનાં બચી રહેલાં પુસ્તકોમાં ભૂગોળનું પુસ્તક તો રહ્યું, પણ તવારીખનું કોઈપણ પુસ્તક રહ્યું નથી કે જે આપણુને આપણા આજના વીષયનાં કામમાં મદદ આપી શકે.

બીજું જે ભાષાના પુસ્તકોમાં આપણુને આપણી બાબદની ખોળ કરવી છે તે ભાષાનું પુરાતનપણું આપણી મુશકેલીનું બીજું કારણ છે. ભાશા શાસ્ત્રએ પાડેલી નવી રોશની છતાં કેટલીક વાર કેહવું મુશકેલ થાઇ પડે છે કે એક શબ્દ ખરેખર એક જગાનું નામ છે યા ફકત એક પૃથ્થક વીચાર દેખાડનાર શબ્દ છે.

એવી મુશકેલીઓ વચ્ચે આપણુથી બની શકે તેમ આપણે આપણો રસ્તો કાપીશું. પેહેલાં આપણ 'ગણિત શાસ્ત્રને લગતી ભૂગોળ' વિષે થોડોક વીચાર કર્યે.

ગણિત શાસ્ત્રને લગતી ભૂગોલ

અવસ્તા પ્રમાણે પૃથ્વિ ગોળ છે—ગણિત શાસ્ત્રને લગતી ભૂગોળના મથાલાં તલે પેહેલી બાબદ જે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે તે એ છે કે અવસ્તાના લખનારાઓમાં પૃથ્વિના આકાર વિષે શું વીચાર હતો ? તેઓ પૃથ્વિને ગોળ માનતા હતા કે ચોરસ ?

વંદીદાદની ૧૯ મી ફ્રગર્દ, જેમાં આપણા પેગમબરનું થોડુંક દાસ્તાન આવેલું છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે અવસ્તા લખનારાઓના વીચાર પ્રમાણે પૃથ્વિ ગોળ છે. એ ફ્રગર્દમાં જાણે જરથોસ્તને સવાલ કરવામાં આવે છે કે તું ને દેવોની સાંમે થવા માટે એજમતી હથ્યારો (માથ્રવાણી) કહાં મલ્યાં ? તેના જવાબમાં કેહેવામાં આવે છે કે "આએ પૃથ્વિ ઉપર જબાર પર્વતની નજદીક દરેજ (નદી) ની નજદીકમાં પોઉરૂશસ્પનાં ઘેરમાં." અંહી (ફ. ૪)

પૃથ્વિને માટે નીચલા શબ્દો વાપડેલા છે ·𐬀𐬢𐬵𐬃 ·𐬰𐬆𐬨𐬋
𐬫𐬃 · 𐬞𐬀𐬚𐬥𐬀𐬌𐬌𐬃 · 𐬯𐬐𐬀𐬭𐬆𐬥𐬀𐬌𐬌𐬃 · 𐬛𐬏𐬭𐬀𐬉-𐬞𐬁𐬭𐬀
𐬌𐬌𐬃· એટલે "આએ જમીન જે પોહળી ગોળ અને પાર કરવાને દુર (અથવા મુશકેલ) થઇ પડે એવી." એવાજ શબ્દો પૃથ્વિ માટે મેહેરયશ્ત (ફ. ૯૫) માં પણ વાપડેલા છે ત્યાં મેહેર વિષે બોલતાં કહેછે કે તે "આએ પૃથ્વિ કે જે પોહલી ગોળ અને પાર કરવાને દુર (અથવા મુશકેલ) છે તેની બે કીનારાએ કરી હદ બાંધે છે." અશીસંગયશ્ત (ફ. ૧૯) માં પણ પૃથ્વિ માટે એજ શબ્દો વપડાયલા છે. આવાં યસ્ત (ફ. ૩૮) માં પણ પૃથ્વિ માટે એવાજ શબ્દો આવેછે, જોકે જેમ ઉપલા બે ફકરાઓમાં મલેછે તેમ એ ફકરામાં પૃથ્વિ માટે (·𐬀𐬢𐬵𐬃 ·𐬰𐬆𐬨𐬋) 'અઘૂહાઓ જેમો' એવા શબ્દો મલતા નથી પણ 'પથનયાઓ, સ્કરેનયાઓ, અને દુરએ—પારયાઓ' શબ્દો સ્ત્રીલીંગ છઠ્ઠી એક વચનમાં વપડાયલા છે તે ઉપરથી ખોલ્લું દીસે છે કે એ શબ્દો "અંઘૂહાઓ જેમો" એવા નહી વપડાયલા (Understood) શબ્દોને લાગેછે કે જેમ તેઓ વંદીદાદ અને મેહેર યશતના ઉપલાં ફકરાઓમાં લાગેલા છે. એ સઘલા ફકરાઓમાં "ગોળ" શબ્દ દરસાવા ·𐬯𐬐𐬀𐬭𐬆𐬥𐬀 'સ્કરેન' શબ્દ વાપડેલો છે. એ શબ્દ* લાટીન (Circulus) સરકયુલસ અને અંગ્રેજી (Circular) 'સરકયુલર' ને મલતો છે, જે શબ્દનો અર્થ પણ ગોલ થાય છે. એ શબ્દનો ધાતુ (·𐬯𐬐𐬀𐬭) 'સ્કર' છે જેને મલતો સંસકૃત स्खल છે. એ ધાતુનો અર્થ "ગોળ ફરવું" એવો થાય છે.

અવસ્તા પ્રમાણે પૃથ્વિ અધર છે—હવે આપણી ગોળ પૃથ્વિ, કશા ઉપર તકેલી નથી પણ અધર છે એમ ફરવરદીન યશ્ત (ફ. ૨) ઉપરથી માલમ પડે છે. અહીં અહુરમજદ જરથોસ્તને કહે

---

* એરવદ કા૦ એ૦ કાંગાના વંદીદાદની ફરહંગ.

છે કે "મેં એ (ફ્રવશી) ઓના ચલકાત અને તેજની મદદથી આએ આસ્માન જે પ્રકાશીત અને ખુશનુમા છે અને જે આએ જમીનને આસપાસથી ધાંકી નાખે છે તેને ટેકવી રાખ્યો છે." એ ફકરા ઉપરથી એક હાથ ઉપર એમ માલમ પડે છે કે આસમાન અધ્ધર છે અને બીજા હાથ ઉપર માલમ પડેછે કે આપણી જમીન પણ કશાની ઉપર તકી રહી નથી પણ અધ્ધર છે, કારણ કે તે જો કશાની ઉપર તકેલી હોયતો તેની સઘલી બાજુએથી આસમાન ફરી વલેલો ન કહેવાય. અવસ્તાના વખતમાં ગુરૂત્વાકર્ષણનું જ્ઞાન હોય કે ન હોય પણ એટલુંતો ચોકસ દીસે છે કે તે વખતમાં એવું માનવામાં આવતું હતું કે જેમ આસમાન તેમ આપણી પૃથ્વિ અધ્ધર છે.

ફરવરદીન યશ્તના ઉપલા ફકરાને મલતો ફકરો વંદીદાદ (૫ ફ. ૨૫) માં પણ આવે છે ત્યાં કહે છે "જેમ વોઉરૂ–કશ દર્યા બીજા દર્યાઓ કરતાં મોહતો છે, જેમ એક મોહતું ઝાહડ બીજાં નાનાં ઝાહડોને ધાંકી નાખે છે અને જેમ (આસમાન) જમીનને ધાંકી નાખે છે (જમીનની આસપાસ ફરી વલે છે) તેમ જરથોસ્તી દીન બીજી દીનો કરતાં સરસ છે.

આપણી પૃથ્વિ અધ્ધર છે એવું દેખાડવા માટે ઉપલી શાહદત કદાચ આડકતરી ગણાય પણ યજશનેના ૪૪ મા હા (ફ. ૪) ઉપરથી એ વિષેની સીધ્ધી શાહદત મલે છે. એ હા આપણા પેગમબરના કેટલાક સવાલોનું લખાણ છે. ત્યાં તે અહુરમજદને સઘલી ચીજોના પેદા કરનાર અને સઘલા સબબોના ઉત્પન્ન કરનાર (Causer of all causes) તરીકે ગણી સવાલ કરે છે કેઃ—

"તત્ થ્વા પેરેસા એરેશ મોઇ વઓચા અહુરા કસ્ના દેરેતા ઝામચા અદેનબાઓસ્ચા અવપસ્તોઇશ"

એટલે "ઓ અહુર હું તુને (જે) પુછુછું તે તું બરાબર મને કેહે કે કોણ જમીનને પડી જવાથી પકડી (ટેકવી) રાખે છે!"

એ ફકરા ઉપરથી દીસે છે કે આપણી પૃથ્વિ અધર છે અને તે કોઇ સબબને લીધે પડી જવાથી અટકી રહે છે, એમ તે જમાનામાં માનવામાં આવતું હતું.

આપની પૃથ્વિ ફરે છે—પૃથ્વિ અધર છે કે ટેકવેલી છે તે સવાલ પછી પૃથ્વિ ફરે છે કે સુર્ય ફરે છે તે સવાલ આપણું ધેઆન ખેંચે છે. એ સવાલનો ચુકાદો કરવા માંટે અવસ્તાનો સીધો ઇસારો કેઠે નથી, કે જેથી આપણે એક યા બીજી તરફ વીચાર જણાવી શકીએ. પણ એ બાબદનાં આડકતરા ઇશારા તરીકે વંદીદાદની ૨૨ મી પરગરદનો ૧ લો ફકરો અહિં તપાસવા જોગ છે.

એ ફકરામાં શરૂઆતમાં અહુરમજદ જરથોશ્તને કહે છે કે હું જે અહુરમજદ છું અને હું જે ભલી ચીજોનો આપનાર છું તેણે આએ ખુબસુરત રોશની અને દેખામનું મકાન (ઘેર) પેદા કર્યુ. એ શબ્દો પછી એ પરગરદમાં નીચલા શબ્દો આવે છે. [illegible] [illegible] ઉઝયેની પારયેની એટલે "હું આગલ જઇશ હું પાર કરીશ"

હવે ઉપલા ફકરામાં ([illegible]) મકાંન" શબ્દ શાને લાગેછે તે બાબે વાંધો છે. પેહેલવીવાલાઓ એ અર્થ ગરોથમાન ([illegible]) ને લગાડે છે કે જે શબ્દ અવસ્તામાં— [illegible] "ગરો-માન" છે. દાર્મેસ્ટેટે જે પોતાના તરજુમાંમાં ઘણો ખરો પેહેલવીવારાઓને આધારે ચાલે છે, તે પણ એજ અર્થ કરે છે. હારલે શકમંદ છે કે એ અર્થ પૃથ્વિને લાગે છે કે સઘલી પેદા કરેલી દુનીઆ (પેદાયેશ) ને લાગે છે. ગમે તે હોય પણ એટલુ દીસે છે કે તે "ગરોથમાંન" ને તો કબુલ રાખતો નથી. સ્પીગલ અને કાંગા એ શબ્દ આપણી પૃથ્વિને લ-

ગાડે છે અને તેનાં ટેકામાં તેઓ વાજબી રીતે તકરાર કરે છે કે એ ફકરાની પછી તુરત જે જણાવે છે કે "ત્યારે આહરેમને ---- (એટલે અગણીત) દરદો પેદા કર્યાં" તે ગરોથમાંન બેહેશતને કેમ લાગી શકે ? બેહેશતતો દુઃખ દરદોથી નીરાલું છે. આએ દુનીઆનીજ ભલી પેદાયશોની સામે આહરેમન વાટ તરીકે ઉપલી પેદાયશો પેદા કરે છે. એ ઉપરથી ત્યારે એ મકાંન શબ્દ આપણી પૃથ્વિનેજ લાગુ પડે છે.

હવે જયારે એ "મકાન" તે પૃથ્વિજ છે ત્યારે એ ફકરાની સેવટે આવેલા શબ્દો "હું આગલ જઇશ, હું પાર કરીશ" પૃથ્વિનેજ લાગું પડે છે. એ શબ્દો ક્રીયાપદ તરીકે પેહેલા પુરૂષ આજ્ઞાર્થમાં છે તેથી કાંગા એ શબ્દો પૃથ્વિને લગાડે છે કે જાણે તે કહેતી હોય કે "હું આગળ જઇશ ફરીશ" વીગેરે. એ બરાબર દીસેછે. અથવા તો આપણે એમ લેઇએ કે એ શબ્દો જો કે અકર્મકછે તોપણ બે કાયદે અહીં સકર્મક તરીકે વપડાયા હોય અને અહુરમજદ પોતે કહેતો હોય કે હું (એ પૃથ્વિને) "આગળ ચલાવીશ આગળ લેઇ જઇશ." અથવા તો આપણે એ શબ્દોને એક બોલવાના સંપ્રદાય (phrase) તરીકે પૃથ્વિને લાગતા ગણીએ કે અહુરમજદ કહે છે કે મે, પૃથ્વિને "હું આગળ જઇશ હું આગળ વધીશ" એવી હાલતમાં પેદા કીધી "એટલે ફરતી અને વધતી પેદા કરી."

કોઇપણ વાકયરચના લેઇએ પણ એ શબ્દો પૃથ્વિને લગતા છે એવું દખાએ છે આપણી પૃથ્વિ થંભ નથી પણ ફરે છે તેનો એ ઇસારો દીસે છે.

હવે પેહેલવી બુનદહેશ (બા. ૫) માં તો બેશક તદન ખોલ્લાં લખાણો છે, કે તેનાં લખાણનાં વખતમાં પૃથ્વિ ફરે છે એવો વીચાર હતો. હાલનું પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર (Natural philosophy) પૃથ્વિની દરરોજની અને વાર્ષિક ગતી (Diurnal and annual motion)નું જે વર્ણન આપે છે. અને જે વર્ણન પ્રમાણેની ગતીને

લીધે "દીવસ અને રાત" અને "રૂતુઓ" ઉતપન થતી સહમજાવે છે, તેવુંજ, નજદીક તેવુંજ વર્ણન બુંનદહેશમાં આપેછે. એ વર્ણન પ્રમાણે તે વખતનાં ખગોળ વીદ્યા શાસ્ત્રીઓએ પોતાની પેહેલી મધ્યાન્હ રેષા, પોતાના કટીબંદા વીગેરે સઘલું મુકરર કરેલું દીસેછે.

હવે જ્યારે બુનદહેશનાં વખતમાં એવા વીદ્યા પ્રમાણેનાં વીચારો બેશક બોલ્લા હતા, અને જ્યારે બુનદહેશનાં લખનારે તેના વારેવડીએ જણાવવા પ્રમાણે અસલી અવસ્તાનાં પુસ્તકોનો આધાર લીધો હતો કે જે પુસ્તકો હાલ આપણી પાસે બચી રહ્યાં નથી, ત્યારે અવસ્તાનાં લખાંનોમાં એ બાબેનાં ઇસારાઓ મલે એમ બની શકે એવું છે. એટલુંતો ચોકસ છે કે એ વીચારની વીરૂધનાં ઇસારાઓતો અવસ્તામાંથી ખચીત મલતા નથી. અવસ્તાવાળા અસલી ઇરાંનીઓ ખગોળ વીદ્યાનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા એમ મી૰ ચાર્લસ પૅાસ્ટન નામનો ગ્રહસ્થ જણાવે છે. એ શખસનાં મતનો સાર મી૰ જમશેદજી પાલનજી કાપડીઆ પોતાની "મેજીઅન મોનારકીઝ" નામની ચોપડીને પાને ૨૨૭ મે નોટમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે. "મી૰ ચારલસ પોસતન કહેછે જે અસલનાં ઇરાનીઓ ખગોળ વિદ્યા સંબંધી બોહોલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. યાહુદીઓ માંફક "આ ધરતીને ચાર ખુંનાં છે." એવો બેહુનદો વીચાર તેઓમાં જોવામાં આવતો નથી પરંતુ તેને બદલે આ જમીન ગોલ છે તથા તે સુર્ય આશપાશ ફરે છે એમ ગાલીલીઓએ શીધ્ધાંતો સાબેત કરીઆં તેની સેંકડો સદીઓ આગમ જથી પારસીઓનાં નીઆએગાનોમાં તે વાત સારી કાંની જણાએલી હતી. આસમાનનાં નકસા તેઓ બનાવતા હતા; આસત્રલોબ (એસત્રાલોબ) યાને તરાજુએ અનજુમનું હથીઆર તેઓ વાપરી જાનતા હતા. અને ઇસાનાં દારની પુર્વે તેઓ એક હજાર થાને બી વધારે સાબેત શેતારાઓના કયાતલગો વદીક પોતે બનાવી ગયા હતા. જુઓ એનાં પારસીઓ વીશે લખેલાં ચોપાન્યાને શ૰ ૩૫ મે."

દીશાઓ—ચારે દીશાઓને લગતી બાબદો પણ ગણિત શાસ્ત્રને લગતી ભૂગોલવિદ્યા" નો ભાગ હોવાથી અવસ્તામાં દીશાઓનાં નાંમો શુ છે તે આપણે નક્કી કરીએ,

પુર્વ દિશાને માટે અવસ્તામાં ([illegible]) 'ઉશાસ્તર' શબ્દ આવે છે. એ શબ્દ વંદીદાદ (૧ ફ. ૧૯ અને ૧૯ ફ. ૫) માં સરોશ યશ્ત (કરદે ૧૧) માં અને મેહેર યશ્ત (ફ. ૧૦૪) માં આવે છે.

પશ્ચિમ દિશાને માટે ([illegible]) 'દઓશાશ્તર' શબ્દ આવે છે, અને તે વંદીદાદ (૧ ફ. ૧૯) સરોશ યશ્ત (ફ. ૧૧) અને મેહેર યશ્ત (ફ. ૧૦૪) માં મળે છે.

ઉત્તરને માટે ([illegible]) 'અપાખ્તર' શબ્દ આવે છે, અને તે વંદીદાદ (૭ ફ. ૨, ૩, ૫; ૮ ફ. ૧૬, ૧૮, ૨૧, ૭૧; ૯ ફ. ૨૬, અને ૧૯ ફ. ૧) માં હાદોખ્ત નુશક (ફ. ૨૫) અને અરદી બેહેશ્ત (ફ. ૧૭) અને ખોરદાદ (ફ. ૯) (૧) યશ્તોમાં મળે છે. ફારસી બાખ્તર એજ શબ્દ ઉપરથી છે.

દક્ષિણને વાસ્તે ([illegible]) 'રપીથ્વ તથા રપીથ્વીતર' શબ્દો આવે છે અને તે વંદીદાદ (૨ ફ. ૧૦, ૧૪, ૧૮)માં અને હાદોખ્ત નુશક (ફ. ૭) માં મળેછે. એ દિશામાટે ([illegible]) 'દશિણ' શબ્દ પણ મલેછે.

દિશાઓના ચાર શબ્દો ઉપરથી પેહેલવીમાં પણ એઓને મલતાં નીચલાં નામો મલેછે ૧ [illegible] ઉશાસ્તર, ૨ [illegible] દોશાસ્તર, ૩ [illegible] અપાખ્તર અને ૪ [illegible] રપથ્વીન.

---

૧ વેસ્ટરગાર્ડ એ શબ્દ અંહી નથી આપતો.

આપની પૃથ્વિના ભાગો—અવસ્તા ઉપરથી માલમ પડે છે કે અસલના વખતમાં પૃથ્વિના ત્રણ મોહોતા ભાગ ગણવામાં આવતા હતા. યજશને (૧૧ ફ. ૭)માં કહેછે “ અફ્રાસીઆબને જમીનના ત્રીજા ભાગની વચમાં લહોડાંની સાંકલે બાંધી કેદ કરવામા આવ્યો હતો.”

હવે એ ત્રીજા ભાગનો ઇસારો ફ્રરવરદીન યશ્તનાં ત્રીજા ફકરામાં પણ આવેછે, તે ઉપરથી માલમ પડેછે કે એ કોઇ જમીનની સપાતીના ભાગનો ચોકસ ઇસારો નથી પણ આસ્માનપર પ્રકાશતા સુર્યની રોશનીના સંબંધમાં એ ત્રણ ભાગો દીસેછે. એ ઇસારો મને ખનીથરબાંમીનાં કેસ્વરને માટે દીસેછે. એ ખનીરથબામીને વચમાં ગણી તેની પૂર્વ, પશ્ચિમે એ અને ઉત્તર, દક્ષિણે ચાર કેસ્વરો જણાવેલા છે. તેથી પૂર્વ પશ્ચિમ, અને વચલો ભાગ મલી ત્રણ અથવા ઉત્તર દક્ષિણ, અને વચલો ભાગ મલી ત્રણ ગણી એમ ત્રણ ભાગ ગણ્યા હોય; અને એ ત્રણમાંનો વચલો તે ખનીરથબાંમી થાય. ફ્રરવરદીન યષ્ટ (ફ. ૩)માં કહેછે કે “ આસ્માન જાણે એક પક્ષિની માફક જમીનનાં ત્રીજા ભાગને રોશન કરતો ઉભો રહેછે.” એ ઉપરથી દીસેછે કે એ ખનીરથ હોય; કારણ કે ખનીરથ વચમાં આવવાને લીધે સુર્યનાં કીરણો તે ઉપર વરસનો મોતો ભાગ ઉભાં પડેછે.

વેદ (રીગવેદ ૧ ૩૪. ૮)માં પણ પૃથ્વિને त्रीषन्स એટલે ત્રણ ભાગવાલી જણાવી છે.

કેસ્વરો—પૃથ્વિનાં ત્રણ મોતા ભાગવાલા (હા. ૧૧ ફ. ૭) ફકરા ઉપર નોટ આપતાં ડાકટર સ્પીગલ કહેછે કે “એ ફકરા ઉપરથી માલમ પડેછે કે અવસ્તાનાં વખતમાં જમીનના સાત ભાગો (હફ્ત કેશ્વર)માં વેંહેંચણી થયલી ન હતી.” ડાકટર સ્પીગલનું એ કહેવું દરૂસ્ત દીસતું નથી. આપણી પૃથ્વિ સાત કેશ્વરોમાં વેહેચાયલી હતી એવું અવસ્તાનાં ઘણાક ભાગો ઉપરથી માલમ પડેછે.

(આવાં યશ્ત ફ. ૩૦, તીર ફ. ૪૦, મેહેર ફ. ૮૫, રામ ફ. ૨૦, જમ્યાદ ફ. ૮૨, યજશ્ને હા ૩૨ ફ. ૩, હા ૬૧ ફ.૫)

વંદીદાદ (૧૯ ફ. ૩૯) પ્રમાણે એ સાત ખંડોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે ૧ [illegible] અરેઝહી. ૨ [illegible] સવહી. ૩ [illegible] ફ્રદધ્ફશુ. ૪ [illegible] વીદધફ્શુ. ૫ [illegible] વોઉરૂબરેસ્તી. ૬. [illegible] વોઉરૂજરેશ્તી. ૭ [illegible] ખનીરથબામી.

હવે અવસ્તામાં એ કેસ્વરો વિષે એઓનાં નામ સીવાય બીજુ કાંઈ મળતું નથી. એઓ એક મેકની કેઈ દિશાએ આવ્યાછે એ વીગેરેનું બેઆન બુનદેહશના ૫ મા અને ૧૧ માં બાબમાંથી મળે છે. એના ૧૧ મા બાબમાં કહે છે કે આપણી પૃથ્વિનો અરધો ભાગ પાણીથી ધંકાયલો છે. હાલના વિદ્વાનો પ્રમાણે એથી પણ વધારે ભાગ પાણીથી ધંકાયલોછે, એઓની ગણત્રી પ્રમાણે આપણી પૃથ્વિની હાલની સપાતીના જો આપણે ૧૦૦૦ ભાગ કર્યે તો ૭૩૪ ભાગ પાણી છે અને ૨૬૬ ભાગ જમીનછે. હવે એ કેતાબ પ્રમાણે પૃથ્વિનો જે ભાગ પાણીથી ધંકાયલો નથી તે સાત ભાગો (કેસ્વર)માં વેહેચાયલો છે. એ કેસ્વરોની ગોઠવણ વિષે કહે છે કે 'ખનીરથ' વચમાં છે. તેની પુર્વે સવહી, પશ્ચિમે અરેઝહી, દક્ષિણે ફ્રદધ્ફશુ અને વીદધફ્શું, ઉત્તરે વોઉરૂબરેસ્તી અને વોઉરૂજરેસ્તી આવેલા છે.

કેસ્વરો વે કુટિબંદ—હવે આપણી પૃથ્વિની સપાતીની જે સાત કેશ્વરોમાં વેંહેચણી થાઈ છે તે કેશ્વરો તે શું, તેનો વીચાર કરતાં બુનદેહેશના ૫ મા અને ૭ મા બાબ ઉપરથી દીસેછે કે એ કેશ્વરના ભાગો આખી પૃથ્વિની સપાતીના તે વખતના કરેલા ભાગો હતા. નહી કે અવસ્તાના વખતમાં યા તેની આગમચ.

જણાયલા કોઈ મુલકોનાં નામો. જેમ હાલના આપણા ભૂગોળ વિદ્યાર્થીઓ આપણી પૃથ્વિની સપાતીના કટિ બંદો (Zones) માં ભાગ કરે છે તેવી જાતના એ ભાગો હતા. આપણાં હાલનાં કટિબંદો સુર્યની ગરમી રોશનીનાં સબંધનાં ભાગો છે. અવસ્તાના કેશ્વરો પણ એજ મીસાલનાં ભાગો હતા. બુનદેહશમાં "ખનીરથબામી ને માટે જે કહે છે કે તે વચમાં છે અને તેનો વીસ્તાર અર્ધો છે અને બાકીના ૬ કેશ્વરો જે તેની આજુ બાજુએ છે તેઓનો વીસ્તાર બધો મલીને બાકીનો અર્ધો છે" તે ઉપરથી એ 'ખનીરથબામી'નો મુળક હાલના ઉષ્ણ કટિબંદ (Torrid Zone) વાલા મુળકને મલતો લાગે છે. એ ઉષ્ણ કટિબંદનો મુળક પણ આપણી પૃથ્વિની સપાતીની વચમાનો ભૂમધ્ય રેખાની આસ પાસનો ભાગ છે. હાલની ગણત્રી પ્રમાણે પૃથ્વિની સપાતીના જો ૧૦૦ ભાગ કર્યા હોય તો ઉષ્ણ કટિબંદમાં ૪૦ ભાગ આવે. હવે બુનદેહશમાં ખનીરથને માટે કહે છે કે તે પૃથ્વિની સપાતીનો અર્ધો ભાગ રોકે છે, એટલે ૧૦૦ માંથી ૫૦ ભાગ રોકે છે. એ પ્રમાણે ઉષ્ણ કટિબંદના અને ખનીરથના વીસ્તાર વચ્ચે ફકત ૧૦ ભાગનો ફેર આવે છે. વળી જે કારણને લીધે ઉષ્ણ કટિબંદનું નામ પડયું છે તેજ કારણને લીધે ખનીરથનું નામ પડયું હોય. ઉષ્ણ કટિબંદ (Torrid Zone) એ બેઉ ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી નામોનો ધાતું, 'ગરમ થવું, બળવું' એવો અર્થ દેખાડેછે. તેમજ 'ખનીરથ' શબ્દનો ધાતુ પણ "ખન એટલે ચલકવું અથવા પ્રકાશવું" એવો અર્થ દેખાડે છે.

આપણામાં પૃથ્વિના સાત કેસ્વરો ગણ્યાછે તેજ પ્રમાણે ફારસી લખનારા પણ હફ્ત કેશ્વર ગણે છે. આરબોએ પણ હફ્ત એકલીમ ગણ્યાછે. નેર્યોસંઘે એને મલતો सप्त द्वीपायाम બોલ વાપડેલો છે.

ભૂતળ વિદ્યા (PHYSICAL GEOGRAPHY.)

પૃથ્વિની સપાતી ઉપર નજર પડતા કુદરતી દેખાવો, જેવા

કે દર્યા, નદી, નાળાં, પહાડ, ખીન સરોવર, ઇત્યાદી—નું વર્ણન ભૂતળ વિદ્યા કરેછે. માટે એ મથાળાં હેથળ પૃથ્વિની સપાતી ઉપર નજરે પડતા એ કુદરતી દખાવો (natural features)નાં અવસ્તામાં શું નામો મળેછે તે આપણે તપાસીએ, એટલે કે અવસ્તામાં સાધારણ ભૂગોળ વિદ્યાને લગતા બોલો (Geographical terms) માટે શું શબ્દો આવેછે તે આપણે નક્કી કર્યે.

જમીનના ભાગો.

ખંડ—જમીનના સૌથી મોહતામાં મોહતા ભાગ 'ખંડ'ને માટે (𐬐𐬀𐬭𐬱𐬎𐬎𐬀𐬭𐬆 અથવા 𐬐𐬀𐬭𐬱𐬎𐬎𐬀𐬥) કર્શાવરે અથવા કર્શાવન શબ્દો આવેછે (વં. ૧૯ ફ. ૧૩, ૩૯, મેહર યશ્ત ફ. ૧૬.)

'ટાપુ' અથવા **'બેત'**—એને માટે અવસ્તામાં કોઇ શબ્દ મલતો નથી, એ ઉપરથી અનુમાન જાયછે કે અવસ્તા ભાષા વાપડનારી એરીઅન પ્રજાની આમદો રફત પોતાના મુલકની બાહેર દર્યામાં હોય નહી કારણ કે એમ હતે તો તેઓની ભાષામાં દર્યાની વચમાં આવેલા જમીનના ભાગનું નામ મલતે.

પાહાડ—પહાડનું નામ અવસ્તામાં ·𐬞𐬀𐬎𐬭𐬎𐬎𐬀𐬙𐬀 પઉર્વત છે જેને મલતો સંસ્કૃત पर्वत આપણી ગુજરાતીમાં વપડાયછે. એ શબ્દ ફકત જમ્યાદ યશ્ત (ફ. ૩)માં જ્યાં થોડાક પાહાડોનાં નામ આવેછે ત્યાં અને યજશનેના વીસઅપાંમ નામના ૧૦ મા હા (ફ. ૧૨)માં હોમ પાલાનાં મકાન તરીકે આવેછે. પહાડને માટે બીજો શબ્દ અવસ્તામાં (·𐬔𐬀𐬌𐬭𐬌) (ગઇરી) પેહલવી અને સં. गिरि આવેછે. એ બે શબ્દો વચ્ચે ફરક દીસે છે. પઉર્વત શબ્દ પહાડોની હાર (mountain chains)ને અર્થે વપડાયલો જમ્યાદ યશ્ત (ફ. ૩) ઉપરથી માલમ પડેછે કારણ કે એ યશ્તમાં જ્યાં એક નામમાં એક કરતાં વધારે પહાડોની સંખ્યા દખાડી છે ત્યાં એ

શબ્દ વાપડયો છે. પણ સાધારણ રીતે એક પહાડ દરશાવામાટે "ગઇરી" શબ્દ વાપડયો છે.

પાહાડને માટે [illegible] કઓઈરૂ=[illegible]=સં. कूप=ફા. કુહ શબ્દ પણ વપડાયલો મલેછે (બેહેરામ ફ. ૨૧ અને જમ્યાદ ફ. ૩). એ શબ્દ [illegible] 'ગઇરી'થી ઉતરતો છે, અને એનો અર્થ એક નાનો પાહડ અથવા મોહતો ટેકરો એમ થતો દીસેછે. અવસ્તામાં વળી [illegible] શબ્દ આવેછે, તેનો અર્થ પણ પહાડ થાયછે. જેમકે આવાં અર્દવીશુર નીઆએશમાં "હુકર્યાત હચ બેરેઝંઘહાત" એટલે "હુકર્ય પહાડથી." એ શબ્દ ફકત વિષેસન તરીકે પણ લેવાય અને તેનો અર્થ "બુલંદ" તરીકે થાય. "પહાડની ઉંચાઇ" એવો સાધારણ અર્થ દખાડવામાટે તે વારે વડીએ વપડાય છે.

પહાડની ટોંચ—પહાડની ટોંચને માટે અવસ્તામાં([illegible]) 'બરેશ્નું' શબ્દ આવે છે (વં. ૨ ફ. ૨૩). વળી બેહેરામ યશ્ત (ફ. ૨૧)માં એ અર્થે ([illegible]) 'વિગાથંઘહ' શબ્દ વપડાયલો છે. 'ગઇરી'ની ટોંચ તરીકે 'બરેશ્નું' શબ્દ વપડાય છે અને 'કઓઈરૂ'ની ટોંચ તરીકે એ શબ્દ વપડાય છે.

પાહાડની ખીન—ખીનને માટે ([illegible]) 'રવન શબ્દ આવે છે. જે અંગ્રેજી (ravine)ને મલતો છે (વં. ૨ ફ. ૨૩). એને માટે મેહેર યશ્ત (ફ. ૩૮)માં 'દરેન'([illegible]) શબ્દ પણ આવેછે પણ 'રવન' કરતાં 'દરેન'ની ઉંડાઇ ઘણી થોડી હોયછે, તે એ ફકરા ઉપરથીજ માલમ પડેછે.

પાણીના ભાગો.

દર્યો—દર્યો જે પાણીનો મોહતો ભાગ છે તેનું નામ [illegible]'ઝરયંઘહ'=પેહલવી [illegible] સં. जरयस– આવે છે.

નદી—નદીનેવાસ્તે [illegible] અથવા [illegible] શબ્દ આવે છે, જે ઉપરથી પેહલવી [illegible] ફારસી (રૂદ) શબ્દ નીકળ્યો છે. વળી એને માટે અવસ્તામાં દાનુ ([illegible]) શબ્દ પણુ વપડાયલો છે. 'વાઇત્રી' ([illegible])શબ્દ પણુ અવસ્તામાં નદીને માટે આવે છે, એ ફારસી 'જોઇ' ને મલતો છે. વળી નદીને માટે ([illegible] અથવા [illegible]) 'વઇધિ' અથવા 'વઇરી' શબ્દ પણુ આવે છે એ શબ્દ ઘણો બોહલે અર્થે વપડાયલો દીસે છે. તે "ઉંડાં પાણી"ના સાધારણુ અર્થે પણુ વપડાયલો દીસે છે (વં. ૧૯ ફ. ૪૨). નદીના અર્થે તે આવાં અર્દવીશુરનીં નીઆએશમાં વપડાયલો છે. આતશની નીઆએશની શરૂઆતમાં તે સરોવરને અર્થે વપડાયલો છે, જ્યાં તે "ચએચસ્ત" શબ્દની સાહે મળે છે. 'ચએચસ્ત' નામનો એક સરોવર હતો, તે ઉપરથી 'વઇરી' શબ્દને અંહી સરોવરને અર્થે વાપડેલો દીસે છે. ટૂંકમાં કહીએ તો એ શબ્દ પાણીના કોઇ પણુ ભાગને અર્થે વપડાયલો છે.

નાળાં—નાળાંને માટે અપગઝાર(([illegible]) શબ્દ મલે છે. વળી ફકત તીર યશત (ફ. ૪૬)માં એક " નિમ્રઓક " [illegible] કરીને શબ્દ આવેછે, જે પણુ પાણીના એક નાના ભાગને અર્થે આવેછે. એ ફકરામાં ' વઇરી ' ' નિમ્રઓક ' અને ' અપગઝાર ' એ શબ્દો એક પછી એક આવેછે, તે ઉપરથી દીસે છે કે તે ' વઇરી ' કરતાં ઉતરતો અને અપગઝાર ' કરતાં ચહડતો એક પાણીનો ભાગ હશે.

વળી ' ખા ' ([illegible]) શબ્દ પાણીના એક નાના ભાગને માટે આવેછે, જેવા કે નાના ' ઝહરા ' એ શબ્દ વંદીદાદ (પ્ર. ૧૩ ફ. ૫૧) તીર (ફ. ૫) અને ફરવરદીન (ફ. ૧૪) યશતો અને યજશને (હા ૪૨ ફ. ૭)માં મલેછે.

જો હાલની આપણી ભૂતળ વિદ્યાના શબ્દો વાપડીએ તો rivers, rivulets, streams, and streamlets નીંહાર પ્રમાણે ઉરૂદ અથવા 'વઇરી' તે નદી (rivers) 'નિઘ્રઓક' તે 'નાની નદી' (rivulets) 'અપગઝાર' તે 'નાળાં' (streams) અને 'ખા' તે 'ઝહરા' (streamlets) ગણાય.

પાણીના સઉથી નાના ભાગને માટે 'ચાત' (𐬗𐬁𐬙·) શબ્દ આવેછે, જેને મલતો ફારસી 'ચાહ' એટલે કુવો છે.

સરોવર—એ શબ્દનેમાટે ઉપર કહ્યું તેમ 'વઇરી (𐬬𐬀𐬌𐬭𐬌·)' શબ્દ વપાડાયલો છે, જેમકે આતશની નીઆએશમાં તે "ચએચસ્તે" શબ્દની સાથે આવેછે.

કીનારો—એ શબ્દને માટે 𐬐𐬀𐬭𐬀𐬥𐬀· 'કરન' બોલ આવે છે, જે ઉપરથી ફારસી કેનારે અને આપણો 'કીનારો' શબ્દ નીકળ્યોછે. આવાં અર્દવીશુરની નીઆએશમાં એ એવે અર્થે વપડાયલો છે.

અવસ્તામાં આવેલા મુલકોની પ્રકૃતીક એટલે કુદરત સંબંધી (Physical) હાલત.

ભુતલ વિદ્યાને લગતાં નામોની તપાસ તમામ કરી આપણે અવસ્તામાં આવેલા મુલકોની કુદરત સંબંધી હાલતની અહીં એક સામતી ટુકી તપાસ લઇ જઇએ, કારણ કે એ બાબદ ભૂતળ વિદ્યાના વર્ગમાં આવેછે.

એ મુલકોનો જો સામતો સંપુર્ણ ચીતાર આપણી સનમુખ ધરવો હોયતો પ્રોફેસર ગાઇગરના કહેવા પ્રમાણે ખચીત સૌથી સરસ રીતે તે આપણને મેહેર યષ્ટ (ફ૦ ૧૪) માંથી મલેછે. એ યષ્ટમાં જયાં મેહેરને વાસ્તે કહેછે કે તે પહાડોનાં મથાલાં ઉપરથી સઘલા ઇરાનના મુલક ઉપર નજર નાખેછે ત્યાં એ ઈરાનને માટે

કહેછે કે "તેની ઉપર ઉંચા, પુરં ઘાસવાલા, પાણીથી ભરપુર, ગાય ઢોરોને પોષણ (ઘાસ ચારો) આપતા પહાડો ઉગી નીકલેલા છે. તેની ઉપર ઓહળાં પાણીવાલા અને ઉંડા ચશમા આવેલા છે. તે ઉપર વહાણ ફરી શકે એવી ઓહળી નદીઓ "આઇશકત, પોઉરૂત, મર્વ, હીરાત, ગાઉમ (ની રાજધાની) સુઘ્દ અને ખાઇરીઝમ તરફ વહેછે."

ઉપલો ફકરો જે અઇર્યં મુલકની કુદરત સંબંધી હાલતનું સંક્ષેપ પણ સંપુર્ણ ચીત્ર આપણી સનમુખ ધરેછે, તે ઉપરથી ત્રણ ચીજ આપણુને એ મુળક સંબંધી માલમ પડેછે. એક તો એકે તે મુલક પહાડી હતો; બીજું એ કે તે સરોવર અને પાણીના એવા બીજા ભાગોથી ભરેલો હતો; અને ત્રીજું એકે તેમાં મોહટી નદીઓ વહેતી હતી.

એ મુલક પહાડી હતો તે અવસ્તાના જૂદા જૂદા ભાગો ઉપરથી માલમ પડેછે. એ પહાડોની એક લાંબી ટીપ જમ્યાદ યષ્ટમાં આપીછે અને ત્યાં તેમજ બુનદેહશ (બા૦ ૧૨) માં કહેછે કે એવા ૨૨૪૪ પહાડો છે. શરૂઆતમાં વસેલાં 'અઇર્યનવએજ' ની રૂતુ દેખાડી આપેછે કે તે મુલક પહાડી હોવો જોઇએ. વંદીદાદની પેહેલી પરગરદમાં વર્ણવેલા સઘલા મુલકો, નકશા ઉપર નજર કરતાં માલમ પડેછે કે ૩૦° થી ૪૦° ની અક્ષાંસ (Latitude) ઉપર આવેલા છે. હાલના કોઇપણ ભુતલ વિદ્યાને લગતા નકશા ઉપર નજર કરતાં માલમ પડેછે કે એ અક્ષાંસો વચ્ચેથી "આંખાં વરસની સરાસરી ગરમીની પસાર થતી લીટી" Isothermal line.) ૭૦° દીગ્રીની છે. જાનેવારીમાં વધારેને વધારે થંડીની પસાર થતી લીટી (Isocheimal) ૫૦°ની છે, અને જુલાઇમાં વધારેમાં વધારે ગરમીની પસાર થતી લીટી (Isotheral) આસરે ૮૦° નીછે. ત્યારે વંદીદામાં જણાવેલી દસ માસ થંડી અને બે માસ ગરમીની રૂતુ એ મુલકનાં નીચલા સપાત ભાગો ઉપરતો નહીં હોય, પણ તે ઉંચી પહાડી જગા ઉપર હોવી જોઇએ.

વલી ઇરાની ટોલો જે વંદીદાદમાં વર્ણવેલા એ મુલકમાં વસ્યો તે, પોતાની આગલી ભરવાડી હાલત મેલી ખેડુતી હાલત પકડી એક ઠેકાણે ઠરીથાંમ થઈ વસ્યો. હવે ભરવાડો પોતાના ગોવાળાંને ચરાવા પહાડી મુલકો તરફ જઇ વસેલા તેથી જ્યારે એ આર્ય ટોલો ભરવાડી પેશો છોડી પોતાનો ખેડુતી ધંધો પકડી થરીથાંમ થઇ રહયો ત્યારે તેને પોતાની અસલી પ્રવાસની જગાજ પસંદ કરી.

વળી વંદીદાદમાં જયાં સખ્ત રૂતુનું વર્ણન આપેછે ત્યાં બરફ કરાં વીગેરે પડવાની વાત આવેછે. દાખલા તરીકે બરફ કરાં વીગેરેનું તોફાંન થાય ત્યારે લાસને ઘેરમાં થોડા દીવસ રહેવા દેવાને ફરમાવેછે. હવે એ બરફ કરાં પડવાનો કુદરતી દેખાવ નીચલી સપાત જગા કરતાં ઉંચી પહાડી જગાપર વધારે સંભવીત છે.

એ પહાડો વિષે ગાઇગર નામના ફ્રેંચ વિદ્વાને નીચલું રસીલું વર્ણન 'લ મ્યુઝેઑં' નામનાં ચોપાનીઆનાં બીજા પુસ્તકનાં પેહેલાં આંકમાં આપ્યું છે. (૧).

" અવસ્તાના વખતનાં લોકોની જમીન પહાડીછે ; પહાડોના શિખરો વાદળાંને અડકેછે. અંધારી ખીણો અને ઉભા ઢોળાવો આપણને ઉંચાણે આવેલી ઘાંસવાલી જમીન ઉપર લઇ જાય છે. પહાડોની ઘળતી બાજુઓ પુષ્કળ લીલોતરીથી ધંકાયલી અને પુષ્કળ નાળાંઓથી છટકાવ થયલી હોયછે. પહાડોની હારની આસપાસ ઘણાં મોહટાં મેદાનો અને ખીણો આવેલાં છે, જેની ઉપર મોહટાં નાળાં હોય છે, કે જેથી ત્યાં મોહટા સરોવર બની રહે છે. તો પણ ત્યાંની ફળ ફળાદીને લગતી આબાદી ઘણીજ થોડી છે. તેમનો મોહટો ભાગ તો વેરાન જગાઓ અને રેતીના રણો છે. આએ રણોની રેતી વારેઘડીએ નીમકથી ભરેલી હોય છે જે વિષેનો ઇસારો અવસ્તામાંબી આવેલો છે. અવસ્તામાંબી આઓ દેશની

(૧) જ્ઞાન વર્ધક (એપ્રીલ ૧૮૮૩) માં તરજુમો.

વેરાંન પણ બીલોરનાં જેવી સ્વચ્છ જગાઓને માટે તથા તેમની ઝળકતી સફેદી સાથની જમીનને માટે એકગમ એવું કહેછે, કે 'તે વએ (રાંમ) યજદને દેશોનો સરદાર અઉર્વસારે સફેદ અને ઝળકતી ઉજડ જગા (જંગલ) માં ઇછીઓ.' (રાંમ યષ્ટ કરદો ૮મો ફ૦ ૩૧મો).

વળી મેહેર યષ્ટના ઉપલા ફકરામાં જે સરોવરો નદીઓ વિષે જણાવ્યુંછે તે પણ એ પહાડોનું પરીણામ છે. એ મુલકનાં, બુનદેહશ પ્રમાણે આસમાન સાથ જઇ મલેલા, બુલંદ, આસરે ૨૦૦૦૦ ફીટની ઉંચાઇના અલબુર્ઝના પહાડોની શીખરો બરફથી ઘંકાઇ રહેતી હતી. એમ તે હાલમાં પણ રહેછે, કારણ કે તેની જાયુક બરફ બંધાઈ રેહવાની લીટી (Line of perpetual Snow.) ૧૦૦૦૦ થી ૧૧૦૦૦ ફીટ છે. એ શિખરો પરનો બરફ પીગળી નદી નાળાં અને સરોવરો ઉત્પન્ન થતાં હતાં. એ સરોવરોમાં મુખ્ય કાસ્પીઅન, એરલ, હામુન અને ઉર્‌મીઆના છે, અને નદીઓમાં મુખ્ય સરદર્યા, આમુદર્યા, હરીરૂદ અને હેલમંદ છે, જેઓ વિષે આપણ હવે પછી વીગતવારે બોલીશું.

વળી એ મુલકની પહાડી પ્રકૃતીની અસર ત્યાંના વસનારાઓપર થતી હતી. પહાડી લોકો હંમેશાં બાહદુર, સાદા, સ્વતંત્ર, ઉદ્યોગી અને પ્રમાણીક હોયછે, તેમ એ મુલકના રેહેવાસીઓ પણ હતા. પહાડોની કઢણોની કઠણ જગાપર ખેતી કરવી એ મેહેનત અને સબુરીનું કામ છે. વળી એ અવસ્તાવાલાઓને તો બાહદુર અને હિમતવાંન રેહવાનું બીજું એક ખાશ કારણ હતું. તેઓ પોતાની ભરવાડી ભટકતી જીંદગી મેલી આએ નવા પેશામાં પડ્યા હતા તેથી તેઓને રાત દહાડો ભરવાડી રખડતી જીંદગીવાલાઓના હુમલાથી સાઉચેત રેહવું પડતું હતું અને કેટલીકવાર લડવું પડતું હતું.

વળી તેઓનો સ્વભાવ માયાળુ અને મીત્રાચારી ભરેલો હતો. ભરવાડી ટોલાઓના હોમલાથી તેઓ એકમેકનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થતા અને એકમેકને મદદ કરતા તેથી તેઓ

એકમેક ઉપર ચાહ રાખતા અને માયાળુ થતા. ખેતીને અર્થે તેઓને પોતાંના ખેતરોની નજદીક વસવું પડતું હતુ. ત્યાં ભરવાડી જીંદગીવાલાઓથી પોતાનો બંચાવ કરવા તેઓ નાહના ગાંમડાં કરી રેહતા. એટલી સાંકડી હદની સંખ્યામાં કુદરતી રીતે તેઓ એકમેકને ચાહતા હતા.

વળી જાંનવર તરફ તેઓ ઘણો પ્યાર રાખતા. તેઓના ખેતીના નવા ધંધામાં જાનવરો તેઓને વધારે ઉપયોગી થઇ પડતાં, એટલા માટે તેઓ તેની ખાસ સંભાલ લેતા. પેલા લુતારા ભરવાડીઓ આવી એઓને મારફાર કરી જતા એટલુંજ નહીં પણ એઓના પશુ ઢોરો વટીક ચોરી લેઇ જતા. એટલા માટેજ એ પશુઓનું રક્ષણ કરનાર કુતરાઓને અવસ્તામાં વખાણ્યા છે.

મુલકની પ્રકૃતીક હાલતની રૂતુ ઉપર અસર.— રૂતુઓ વિષે અવસ્તા ઉપરથી માલમ પડેછે કે ઉનાળો અને શીઆળો એ બે રૂતુઓ ત્યાં મુખ્ય હતી, જોકે બુનદેહશમાં ચાહરે રૂતુઓનું વર્ણનછે. એ બે રૂતુઓ ત્યાં ઘણી શખ્ત લાગતી હતી જેમ તે દરેક મુલકના છેક માહેલા ભાગ (Inland Countries.) માં લાગવીજ જોઈએ. જૂદાજૂદા મુલકોમાં ફુકતા પવનોમાં ઉતર તરફનો પવન ઘણો ધીક્કાર પાંમયો છે. ઉત્તર તરફ આવેલા બરફનાં પહાડો ઉપરથી ફુકતા શીતલ પવનો તંદરોસ્તીને નુકશાન કરતા હતા. વળી કેટલાક ભાગોમાં ઉત્તરે આવેલા વેરાંન મુલકો તરફથી ગરમીની મોશમમાં ગરમ પવન ફુકતા હતા. એ કારણને લીધે ઉત્તર દિશાને ધીક્કારી કાહડી છે. ઉત્તર દિશાને ધીક્કારી દક્ષિણ દિશાને સ્રેષ્ટ ગણવાના બીજાં પણ કુદરતી કારણો છે. આપણી પૃથ્વિના દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં ઉત્તર ગોળાર્ધ કરતાં પાણીનો મોહટો ભાગછે. એ કારણને લીધે દક્ષિણ બાજુથી ફુકતા પવન ઘણાખરા દર્યા તરફથી હોવાને લીધે હમેશાં તંદરોસ્તીને ફાયદો કરનાર છે. પાણી, તેની ખાશ ગરમી વધારે હોવાને લીધે ગરમી અને થંડીનું ભંડાર થઇ પડેછે અને બેઉને સમધાત રાખેછે.

વળી સુર્યની અસર પણ તેની ચાલને લીધે ઉત્તર કરતાં દક્ષિણે વધારે છે. એજ કારણને લીધે કહેછે કે એક ઝાડના ઉત્તર ભાગ કરતાં દક્ષિણ ભાગ ઉપર ફળોનો પાક વધારે થાયછે. એ કારણને લીધે વંદીદાદની ત્રીજી ફરગર્દની સેવટે કહે છે કે "દક્ષિણ દિશા તરફનો પવન વાતાવરણને સાફ કરેછે." એ પ્રમાણે ત્યારે ઇરાનના મુલકની પ્રકૃતીક હાલતને લીધે અવસ્તામાં ઉત્તર તરફનો પવન ધીક્કાર પામ્યો અને દક્ષિણનો સ્તુતી પામ્યો.

રાજકીય ભુગોળ વિદ્યા.

મુલકના ભાગો—રાજકિય ભૂગોળની બાબદ ઉપર આવતાં અવસ્તાના મુલકોની જગાઓ મુકરર કરવા આગમચ એક ચીજ આપણું ધ્યાન ખેંચેછે, અને તે, તે વખતની રાજ્ય કારોબાર માટેની મુલકની વેંહેંચણીછે. દાખલા તરીકે જેમ હાલમાં આપણાં હિંદુસ્થાન દેશને રાજ્ય કારોબાર માટે જુદાજુદા ઇલાકાઓમાં વેંહેંચી નાખ્યું છે, અને જૂદાજૂદા ઇલાકાઓને 'કલેકટરેટ'માં, અને એ પ્રમાણે આગલ નાના વિભાગોમાં વેંહેંચી નાખ્યુંછે, તેમ અવસ્તાના વખતમાં એક આખા દેશને, ગામોમાં; ગામોને, મોહલ્લાઓમાં; અને મોહલ્લાઓને, ઘેરોમાં એમ વિભાગો કરી વેંહચી નાખ્યું છે. અવસ્તામાં 'દેશ'ને 'દંઘહુ' અથવા 'દખ્યુ' કહેછે; 'ગામ'ને 'જન્તુ' કહેછે; મોહલ્લાને 'વીસ' કહેછે, કે જેને મલતો લેટીન શબ્દ (Vicus) છે, અને જેની ઉપરથી Warwick, Berwick વીગેરે શેહેરોનાં નામોમાંનો છેલ્લો ભાગ wick નીકળેલોછે. ઘેરને માટે 'ન્માન' શબ્દ છે.

એ દરેક વિભાગો ઉપર હકુમત ચલાવનારાઓને ન્માનપઇતી, વીસપઇતી, જંન્તુપઇતી, અને દંઘહુપઇતી તરીકે કહેવામાં આવતા હતા.

એક શેહેરને માટે અવસ્તામાં 'શ્રઇથ્ર' શબ્દ આવેછે, જેની રાજધાનીને 'શયન' કહેછે.

અવસ્તાના જમાનાના મુલકો.

હવે રાજકિય ભૂગોળમાં દાખલ થતાં, અવસ્તાનાં જમાનામાં જણાયલાં મુખ્ય ૫ મોહોટાં દેશો, જેઓના નામ ફરવરદીન યષ્ટમાં આવેછે, તેઓ વિષે આપણે પેહેલાં વિચાર કર્યે.

ફરવરદીન યષ્ટમાં જણાવેલા દેશો—ફરવરદીન યષ્ટ (ફ૦ ૧૪૩, ૧૪૪) માં પાંચ દેશોનાં નામ આવેછે તે નીચે પ્રમાણે છે. ૧ અઇર્યે (ઇરાન), ૨ તુઇર્યે (તુરાન), ૩ સઇરીમ, ૪ સાઇની અને ૫ દાહી.

ઈરાન અને તુરાંનનો મુલક—એ પાંચમાં, પેહેલો દેશ તે ઇરાનનો મુલક છે, બીજો તે તુરાન છે, ત્રીજો તે બુનદેહશ (બા. ૫ ફ. ૨૯) પ્રમાણે 'અરૂમ'નો મુળક છે એટલે કે રોમન શાહાનશાહાતનો પૂર્વનો ભાગ જે હાલમાં 'એશીઆ માઇનર' તરીકે જણાયલો છે.

એ ત્રણે મુલકોનાં નામ શાહ ફરેદુનના ત્રણ છોકરાઓનાં નામ ઉપરથી પડયાં છે. એ બાદશાહને શેલમ, તુર અને એરચ નામના ત્રણ છોકરાઓ હતા, જેઓને ફરેદુને પોતાનું રાજપાત વેંહેંચી આપ્યું હતું. ફીરદોશી એ વિષેનું વર્ણન કરે છે કે એ છોકરાઓ યમનના પાદશાહને ત્યાં પરણવા ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે ફરેદુન તેઓની સાંમે એક અઝદહાનાં રૂપમાં તેઓની તપાસ લેવા માટે ગયો.[1] સેલમ તેને જોઈને નાહયો એવા વીચારથી કે જાનવર સાથે હુલરાઇ કરવી સારી નથી. તુરે પેહેલાં હીમત દેખાડી પણ પછી નાસી ગયો. એરચ તો સેવટ સુધી સાંમે થયો. એ ઉપરથી તેઓની ચાલનું તોલ કરી તેણે સેલમને

(૧) કહેછેકે હાલની થીઓસોફી (યોગ વિદ્યા) પણ એમ માને છે કે માહાત્માઓ પોતાના ચેલાઓની તપાસ લેવા માટે તરેહવાર જાનવરોના રૂપમાં તેઓની સનમુખ જઈ શકે છે.

'રૂમ' જેને બુનદેહશમાં 'અરૂમ' કહયો છે તે અને ખાવરનો મુળક આપ્યો, તુરને તુરાંનનો મુળક આપ્યો, અને એરચને ઇ-રાનનો વધારે સરસ મુળક આપ્યો. ફીરદોશીના એ વેહેંચણીના બેટો નીચે પ્રમાણે છે.

નખુસ્તીન બસેલમ અનદરૂન બેનીગરીદ
હમે રૂમો ખાવર મર ઉરા ગુઝીદ.
દીગર તુરરા દાદ તુરાન ઝમીન
વરા કર્દ સાલારે તુર્કાનો ચીન
વઝાન પસ ચુ નોબત બઇરચ રસીદ
મર ઉરા પેદર શેહેરે ઇરાંન ગુઝીદ

સઇરીમનો મુલક—ત્રીજા મુળક 'સઇરીમ'ને સરમાશીઆનો મુળક ધારે છે, કે જે સરમાશીઆ, મી. એન્સ્ટેદ કહે છે કે "વીસ્ચ્યુલા નદી (જે પોલાંન્ડ અને પ્રશીઆમાંથી વેહી બાલટીક સમુદ્રમાં ખાલી થાય છે) અને કાસપીઅન સમુદ્રની વચ્ચે આવેલાં યુરોપ અને એશીઆના મુલકને રોમનોએ આપેલું નામ છે." બુનદેહશમા જણાવેલો રૂમનો મુળક ત્યારે એ સરમાશીઆનો ફકત એક ભાગ છે.

સાઇનીનો મુળક—ચોથો મુલક 'સાઇની' જેને બુનદેહશ (બા. ૧૫ ફ. ૨૯)માં કીનીસ્તાન' તરીકે પણ ઓળખ્યો છે તેને હારલે કાસ્પીઅન સમુદ્રની પશ્ચિમે ધારે છે. સ્પીગલ એને કોઇ પણ મુળક સાથ સરખાવી શકતો નથી. વેસ્ટ એને સમરકંદનો મુળક ધારે છે. પણ જ્યારે સમરકંદ તો, આપણે હવે પછી જોઇશું તેમ, વંદીદાદની પેહેલી પરગરદવાલા ૧૬ મુલકોની હદમાં, બીજા શબ્દોમાં બોલીએતો, ખુદ અઇર્યનના મુલકની બોહલી હદમાં આવે છે, ત્યારે તે પેહલો મુળક 'અઇર્યથી જુદો કેમ ગણાય ? તેતો એ અઇર્યન મુળકનો ફકત એક ભાગ છે. એટલા માટે એ સાઇનીના મુલકનૂ સમરકંદ ગણવો દરૂસ્ત દીસ્તું નથી.

હવે દાર્મેસ્ટેટે એને 'ચીન'નો મુલક ગણે છે તે કદાચ બની શકે એમ છે; કારણ કે ફારશી ચોપડીઓમાં 'ચીન'ને માટે 'શીન' શબ્દ પણ આવે છે. જોકે ફીરદોશીએ ઉપર ઉતારેલી લીટીમાં તો 'ચીન' શબ્દજ વાપડયો છે અને તે પણ 'તુર'ને આપેલા મુલક તરીકે જણાવ્યો છે. તુરાન (તુર્કસ્તાન)ના મુલકની પાસેજ ચીનનો મુળક આવે છે તે ઉપરથી દીસે છે કે એ 'સાઈની'નો મુળક તે ચીનજ હોય અને ફરેદુને 'તુરાન' અને 'ચીન'ના બેઉ પાસે પાસે આવેલા મુળકો તુરને આપ્યા હોય. એરચને વચમાં આવેલો ઇરાનનો મુળક આપ્યો હોય. સેલમને પશ્ચિમે આવેલો સાઇરીમ (એશીઆ માઇનર અથવા સારમાશીઆ)નો મુળક આપ્યો હોય અને તુરને પુર્વે આવેલાં તુરાંન અને ચીનના મુળક આપ્યા હોય.

દાહીનો મુળક—દાર્મેસ્ટેટે ધારે છે કે દાહે (Dahae)નો મુળક જેને ચીનાઇ ભૂગોળ લખનારાઓએ 'તહીઅ' કહયો છે તે એ મુળક હોય અને તેટલા માટે તે ઓકસસ નદીની દક્ષિણે આવેલો મુળક હોય. સ્પીગલ કાસ્પીઅન સમુદ્રની દક્ષિણપુર્વે આવેલા કોઇ સીધીઅન તોલાનાં લોકોનો એ મુળક ધારે છે. હારલે એને કોકેસસની નજદીકનો કોઈ મુળક ધારે છે. વેસ્ટ જે સાઇનીના મુળકને સમરકંદનો મુલક ધારે છે, જે આપણે જોયું કે નહી બની શકે તેવું છે, તે એ મુળકને 'સાઇની'ના એટલે એના ધારવા પ્રમાણે સંમરકંદના મુળકની પડોશમાં ધારે છે. એ વિદ્વાનોએ નામ દીધેલા સઘલા મુળકો, વંદીદાદમાં નામ દીધેલા ૧૬ મુળકો જે સઘલા હું ધારૂં છું કે પેહેલા મુળક 'અઇર્ય' (ઇરાન)નાજ ભાગો ગણાવા જોઇએ, તેઓનીજ હદમાં અથવા હદની ઘણા નજદીક આવે છે માટે હું ધારૂં છું કે એ કોઈ વધારે દુરના મુળકનું નામ હોવું જોઇએ.

વંદીદાદની પેહેલી પરગરદમા આવેલાં મુલકો.

પેહેલી પરગરદનાં મુલકો તે આર્ય દેશના મુલકો છે.—મુખ્ય પાંચ દેશોની તપાસ તમામ કરી હવે આપણે પેહેલી પરગરદનાં મુલકો ઉપર આવીએ, જે મુલકો ફરવરદીન યષ્ટવાલા પાંચ દેશ માંનાં પેહેલા 'આર્ય' દેશના ભાગો છે, જે આર્ય મુલકે પોતાનું નામ પેહેલા સ્થાપેલાં અઇર્યન વએજનાં નામ ઉપરથી લીધું છે.

અવસ્તાની ભૂગોળ જે અવસ્તાના જૂદા જૂદા ભાગોમાં વીખરાયલી છે તેમાં દાખેલ થતાં આપણે વંદીદાદની પેહેલી પરગરદમાં આવેલી ભૂગોળ તપાસી જઇએ. આખા અવસ્તામાં ભૂગોળ સંબંધી કોઇ પણ સીલસીલાબંદ લખાણ હોય તો તે એ વંદીદાદની પેહેલી પરગરદ છે. એક મજા યા ધર્મના ફેલાવાનો મુલક નક્કી કરવાનું કામ એટલું અગતનું છે કે એ પરગરદમાં આવેલાં ૧૬ મુલકોનાં નામો ચોકસ કરવામાં ઘણાં કાબેલ બેજાંઓએ ભાગ લીધો છે. દાર્મસ્ટેટે એઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે આપે છે. રોદ, હીરીન, લાસેન, હાઉ, ઓપર્ટ અને બ્રેઆલ. એઓમાં આપણે બુનસન, સ્પીગલ, હાર્લે, અને હાલના એક જર્મન વિદ્વાન ગાઇગેરનાં નામો ઉમેરીશું.

પેહેલી પરગરદનો બીજી પરગરદો સાથે સંબંધ. પેહેલી નજરે એવું દીસે છે કે વંદીદાદની પેહેલી પરગરદને પાછલી પરગરદ સાથે કસો સંબંધ નથી પણ ડાક્ટર હાઉ કહે છે કે એ ધારા પોઠી શું મતલબસર બનાવામાં આવી હતી તે ઉપર બારીકીથી વીચાર કરતાં એઓ વચ્ચે પુરતો સંબંધ દીસે છે. હાઉના વીચાર પ્રમાણે એ ધારા પોઠીના કાયદા, કાનુનો અને ફરમાનો કયા કયા મુળકોમાં જાએજ હતાં અને અમલમાં લાવવામાં આવતાં હતાં તે જણાવવાનું એના લખનારને દરૂસ્ત દીસ્યું હોય.

એ પરગરદનાં પુરાનપણા માટે હાઉએ આપેલી સાબેતીઓ; પેહેલી સાબેતી—કદાચ વંદીદાદના

પેહેલા લખનારે એ ભૂગોળવાલી પેહેલી પરગરદ લખી ન હોય પણ તે તેની પછી થોડા વખતમાં લખાયલી હોવી જોઇએ. હાઉ કહે છે કે મીદીઆનાં રાજ્યનો દાઇઓસીસે (ઇ. સ. પુર્વે ૭૦૮ માં) પાયો નાખ્યો તેની આગમચ તો એ ખચીત લખાયલી હોવી જોઇએ કારણ કે એ રાજ્યના જાણીતા મુલકો જેવાકે આત્રો પાટેન (આઝર બએઝાન) અને મુખ્ય શેહેરો જેવાં કે એકબેટાંના (ખીલા-રોકી લખાંણ પ્રમાણે હગમટાના) નાં નામો એ પરગરદમાં આવતાં નથી.

બીજી સાબેતી—એ પરગરદનાં પુરાતનપણાં માટે બીજી સાબેતી ડાકટર હાઉ બખ્ખ શેહેર (بخدی) ને લગાડેલાં "એરેદ્વો દ્રફ્શાંમ્" એટલે "ઉચા વાવતાવાલું" એ વિશેષણ ઉપરથી આપેછે. હાઉ કહેછે કે બખ્ખને એ વિશેષણ લગાડેલું છે ત્યારેતો તે એ વખતે બેકટ્રીઆનાં રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર હોવું જોઇએ કારણ કે જ્યારે બાકટ્રીઆના રાજ્યનો દંકો ચોમેર વાગતો હતો ત્યારે ફરેદુનના વખતમાં બરપા થયલો 'કાવે આહનગર' વાલો 'ગાવીઆની જુનડો' એ શેહેર ઉપર ઉડતો હતો. હવે જો એ પરગરદ છેક પાછલા જમાનામાં લખાયલી હતે તો એ શેહેર-ને એ વિશેષણ ન લગાડતે કારણ કે બાકટ્રીઆનાં રાજ્યની પડતી તો, એસીરીઅન લોકોને હાથે છેક દાયોસીસનાં રાજ્યની આગમચ ઈ. સ. પુર્વે આસરે ૧૨૦૦ વર્ષ પર આવી હતી.

વંદીદાદની પેહેલી પ્રગર્દમાં જણાવેલા મુળકોની સ્થાપનાનું કારણ—બેરન બુનસન અને તેની સાથે ડાકટર હાઉ એવું ધારે છે કે એ પરગરદમાં એક પછી એક જે ૧૬ શેહેરોનાં નામો આપવામાં આવેછે તે શેહેરો, ઘણા પુરાતન જમાનાની અસલી એરીઅન પ્રજા, પોતાનું અસ્લી મઠક "અર્યન વએજ" (आर्य वृत) છોડી દેશાંતર (migration) કરતી કરતી હિંદુસ્થાન આવી પોંહચી, તે વખતે માર્ગમાં લાંબો વખત સુધી જે જે મથકો કરતી આવી હતી તે મથકોનાં નામ છે. પ્રોફેસર હારલે પ્રમાણે રોદ

અને લાસેન પણ એજ મત ધરાવે છે. હવે એ અનુમાનના ટેકામાં બુનસન ચાર દલીલો તપાસવા માગે છે. ૧ લું તે કહેછે કે એ પરગરદમાં પેહેલાં તેર શેહરોનાં જે નામ આવે છે તે શેહ-રોની જગા ભૂગોળ પ્રમાણે એક પછી એક કાયદા પ્રમાણે આવે છે. તેઓની હાર ઇશાન કોણાથી ઉતરતી ઉતરતી દક્ષિણે નેરૂત્ય કોણા તરફ જાય છે. ૨ જું એ તેર શેહેરો પછીનાં શેહરોની હાર થોડીક વાવ્ય કોણા તરફ જાય છે, તે રાજદવારી સબબોને લીધે હોય. ૩ જું એ મુળકો એક પછી એક દેશાંતર કરનાર આર્યનોએ જીતી લીધા હોય યા નવા વસાવ્યા હોય એવી નીશા-નીઓ એ મુળકોમાં દીસે છે. ૪ થું એ મુળકોમાં આહરેમન-થી જે પીડાઓ જન્મ પામેલી જણાવી છે તે પીડાઓ તેઓનાં મથકને લીધે ઉત્પન્ન થયલી છે.

બુનસન ડાકટર હાઉનું લખાણ, જે તે પોતાની ચોપડીમાં આપે છે, તેને આધારે એ ચાર બાબદોને પોતાનાં અનુમાનને ટેકો આપતી જણાવે છે. એના કેહેવા પ્રમાણે જેમ જેનેસીસ-નો ૧૪ મો બાબ 'મેસોપોતેમીઆ' અને 'કનાન' વચ્ચેની લડાઇનું તવારીખનું વર્ણન આપે છે તેમ એ પરગરદ અસલી આર્ય પ્રજાનાં દેશાંતરનું તવારીખને લગતું વર્ણન કરી તેઓએ કયો માર્ગ લીધો તે જાહેર કરે છે.

પ્રોફેસર હારલ્રે એ પરગરદની મતલબ જુદીજ ધારે છે. તે કહે છે કે એ પરગરદના લખનારની મતલબ શરૂઆતમાંજ એવું દે-ખાડવાની છે કે જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે અહુરમજદની એવી મ-રજી છે કે દરેક માણસે આહરેમનને ધીક્કારવો. એ વીચાર મજ-બુત થશાવા માટે એ પરગરદમાં એવું દેખાડવાની તજવીજ કરી છે કે અહુરમજદ જ્યારેબી કોઇ સારો મુળક પેદા કરે છે ત્યારે તેની સાંમે આહેરમન માણસ જાતને નુકશાન કરનારી પેદાયશ પેદા કરે છે. એવા દાખલાઓથી એ દીન પાળનારાઓનાં મનમાં આહરેમનને ધીક્કારવા માટે સારી અસર થાય.

એ પરગરદમાં આવેલાં શેહેરો આર્ય પ્રજાનાં દેશાંતર થવા-ના હારબંદ નામો ન હોય એવું દેખાડવા માટે હારલેની આએ દલીલ વધારે મજબુત છે કે જો એ નામો આર્ય પ્રજાએ પકડે-લા રસ્તાનાં હોય તો એ પરગરદની સેવટે જે લખે છે કે "એ શેહેરો સીવાય બીજાં પણ શેહરો છે," તેની મતલબ શું !

પણ હારલે અવસ્તાના વખતની તવારીખ અને ભૂગોળના સંબધના એક કીમતી લેખ તરીકે એ પરગરદને કબુલ રાખે છે. મને એવું દીસે છે કે એ પરગરદ ફક્ત એક પછી એક સ્થાપવામાં આવેલાં અને વસાયલાં શેહરોનાં નામની યાદી છે. એ પરગરદની શરૂઆતપરથી એ ખોલ્લું દીસે છે. અહુરમજદ કહે છે કે "ઓ જરથોસ્ત જયાં રેહેથાણ નહી હતું ત્યાં મે ખુશનુમા જગાઓ પેદા કીધી" એટલે "જયાં શેહેરો ન હતાં પણ વેરાંન જગા હતી ત્યાં માણસ જાતને વસવા માટે મેં શેહેરો પેદા કર્યાં." અહુરમજદ એ શેહેરો ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ પોતેજ જાહેર કરે છે. તેના કેહેવા પ્રમાણે તેણે પેહેલ વેહેલાં 'અઇર્યન વએજ' શેહેર ઉત્પન્ન કર્યું અને પછી માણસ જાતની વસ્તી વધતી જવાથી તેને બીજાં શેહેરો પેદા કરવાં પડયાં, કારણ કે તેના કેહેવા પ્રમાણે જો તે તેમ ન કરતે તો સઘલી વસ્તી "ઇરાનવેજ"માં ઉભાઇ જતે. એ ઉપરથી ખોલ્લું દીસે છે કે એ પરગરદ અસલી આર્ય પ્રજાએ એક પછી એક વ-સાવેલાં શેહરોની ફક્ત એક ટીપ છે. આપણે એ ટીપમાં આવેલાં શેહેરોને એક પછી એક તપાસી તેઓની જગા મુકકર કર્યે.

ઈરાંનવેજ (અઇર્યનવએજ)—વંદીદાદની પેહેલી પ-રગરદમાં આવેલાં શેહેરોની તપાસ ઇરાંનવેજથી શરૂ કરતાં આપણે તે વખતનાં લોકોની સંસારી હાલતની જરા તપાસ લેઇએ કે તે તપાસ ઉપરથી એ શેહેરને "પેહેલ વેહલું સ્થાપેલું" જણા-વ્યું છે તે શા કારણથી છે તે આપણને સમજ પડે.

ઈરાંનવેજ સ્થાપ્યું તે વખતનાં લોકોની હાલત—એવું દીસે છે કે જે વખતે ઈરાંનવેજ સ્થાપવામાં આવ્યું તે વખતે આર્યપ્રજાની સંસારી હાલતમાં ફેરફાર થવા માંડયો હતો. માણુસ જાતના થોડા ભાગે ભરવાડી ટોલાની અર્ધી રખડતી જંગલી હાલત મેલી દઈ ખેતીવાડીનો પેશો પકડવાની શરૂઆત કીધી હતી. જયાં સુધી માણુસો ભરવાડી ધંધો કરતા હતા ત્યાં સુધી તેઓની હાલત રખડતી અને ભતકતી હતી. તેઓ એક જગાએ ઘેરબાર માંડી રહેતા ન હતા. તેઓ આજે અહીં તો કાલે તેહીં. એટલા માટે તેઓને ઘરબારની કે શેહેરની જરૂર નહોતી. પોતાનાં ગોવાળાંને લીધે તેઓ જયાં ચારો મલતો ત્યાં વાસો કરતા, તેથી તેઓને શેહેરોની શી અગત હોય ? પણ હવે જયારે થોડોક ભાગ ભરવાડી ધંધો મેલી દેઇ ખેડુતી ધંધો પકડવા લાગો ત્યારે તેઓને પોતાનાં ખેતરોની નજદીક ઘરબાર માંડી રેહવાની અને તેમ કરી શેહેર વસાવાની ફરજ પડી.

વળી તેઓએ પોતાનો બાપીકો ભરવાડી ધંધો છોડી દેઇ નવો બુરજીગરનો ધંધો પકડયો. માટે તેઓને પેહેલા ટોલાવાલા લોકો સાથે કજીઓ શરૂ થયો. તે કજીઆનાં વેર માટે, તેમજ લુતફાંત મેલવી પોતાનો સ્વાર્થ સાંધવાની મતલબથી પેલા ભરવાડી ટોલાવાલા અર્ધા રખડતા જંગલી લોકો, આએ નવી સુધરેલી ખેડુતી હાલત ગુજારનારા માણુસો ઉપર હુમલો કરતા હતા, તેઓને મારફાર કરતા, તેઓનાં જાનવરો ચોરી જતા હતા. એવી રીતે થતાં નુકસાન સાંમે પોતાનો બચાવ કરવા માટે આએ નવા ખેડુતી ટોલાવાલાઓને માટે અગત્યનું થઇ પડયું કે તેઓએ બનતાં સુધી સાથે એક જગાએ વસવું. એમ કરતાં શેહેર સ્થાપવાની શરૂઆત થઈ.

એ બે ટોલાઓની ધંધા રોજગારની હાલતમાં ફેરફાર થયો કે પછી તેઓની સંસારી અને નીતીની હાલતમાં પણ ફેર પડી

જવા લાગો. ભરવાડી ટોલાવાલા, રખડતા રઝડતા રેહી જવાને લીધે અને લુતફાંત અને ચોરી અખત્યાર કરવાને લીધે ઘાટકી, નીર્દય, જુઠા, જુલમગાર નીવડયા. ટુંકમાં તેઓ સઘલા દુર્ગુણો ધરાવા લાગા, જે દુર્ગુણો અવસ્તામાં દેવની ખાશીઅતો તરીકે જણાયલા છે. નવા, સુધરેલા ખેડુતી ટોલાવાલા એકજ જગાએ રહયાથી તેઓ એકમેકને મદદ કરવા લાગા, અને ચાહવા લાગા. એકમેક ઉપર હુમલો થતો હતો તો એકમેકને બચાવતા અને યારી દેતા એમ કરતાં તેઓમાં સારા સંસારી ગુણો દાખેલ થયા. આસ્તે આસ્તે ખોદા અને ધર્મ વિષેના વીચારોમાં પણ તેઓ છુતા પડતા ગયા. ભરવાડી ટોલાવાલા રખડેલ અને દુર્ગુણી માણસો અનેક—દેવ—મત ઉપર ઘસડાતા ગયા, ત્યારે પાછલા એક ઇશ્વરનેજ માનવા લાગા. પોતાના ઇશ્વરને માટેનો અસલી દએવ શબ્દ, તેઓ પોતાના અનેક—દેવ—મત પર ઘસડાઇને ઘણાકોને લગાડવા લાગા તેથી તે શબ્દ અવસ્તામાં ખરાબ અર્થ પામ્યે અને તેઓ પોતે સઘલી બુરાઇના મુલ હોવાથી 'દેવ' તરીકે ગણાવા લાગા.

અવસ્તામાં ૧ ખેતીનાં ફરમાનો જબજા આપેલાં છે, ૨ ખેતીના ઉપયોગમાં આવનારાં જાણવરોની સંભાલ ફરમાવેલી છે, ૩ એવાં જાણવરોનું અને માલ મીલકતનું રક્ષણ કરનાર કુતરાની સંભાળ લેવા ફરમાવ્યું છે, ૪ શેહેર સુધરાઇનાં સરસમાં સરસ ભાર મુકીને જાહેર કરેલાં ફરમાનો આપ્યાં છે, ૫ માજદયસ્નાંન મોહલ્લાઓનું રક્ષણ કરવાનું ફરમાવેલું છે, ૬ દેવો અને દએવયસ્નોને ધીકકાર્યા છે, એ સઘલું એ બે ટોલાઓની હાલત વચ્ચે ઉત્પન્ન થયલા ફેરફારનું પરીનામ છે.

અઇર્યન વએજનો સ્થાપનાર જમશેદ—હવે શાહ જમશેદનો જમાનો તે એ બે ટોલાની હાલત વચ્ચેના ફેરફારનો જમાનો છે. હોરમજદે જમશેદને જે એક 'વર' બ-

નાવવા કહેયો તે આએ નવા તરીકા પ્રમાણે ચાલનારા ભલા ([illegible]) લોકોને માટેનું એક શેહેર હતું, અને એ પાદશાહે હોરમજદના હોકમને આધીન થઇને જે વર સ્થાપ્યો તે કાંઈ નહી પણ એક સ્વસ્થાંન હતું, એક શેહેર હતું, જે ([illegible]) અર્થ એટલે ભલા લોકોને માટે સ્થાપેલું હોવાથી અઇર્યેન વએજ એટલે ભલાઓનું મુલ મથક એ નામથી જણાવા લાગું. હોરમજદે જમશેદને જે દીન આપવા કહી હતી તે આએ નવા ટોલા માટે હતી; તેને જે રાજકરોબાર સોંપ્યો હતો તે એ નવા ભલા ટોલા માટે હતો; તેને જે દેવોથી છુટ્ટુ પડવા કહ્યું હતું તે પેલા બુરા ભરવાડી રખડતા લોકોથી હતું.

એ લાંબી પણ અગતની તપાસ ઉપરથી ત્યારે “અઇર્યેન વએજ” ને પેહેલું શેહેર શું કરવા કહ્યું છે તે સહમજ પડે છે, અને માલમ પડેછે કે ‘અઇર્યેન વએજ’ તે શાહ જમશેદે સ્થાપેલું પેહલવેહેલું શેહર છે; શાહ જમશેદેજ પેહેલવેહેલાં ખેતીનો તેમજ બાંધ કામનો હુન્નર દાખેલ કર્યો હતો તે જેમ ફીરદોશી ઉપરથી તેમજ વંદીદાદ (પરગરદ ૨ ૭) ઉપરથી માલમ પડે છે.

ઈરાંન વેજની જગા—આએ ચોપડીની સેવટે વંદીદાદની પેહલી પરગરદમાં આવેલાં મુળકોની જગાનો એક નકસો જોડયો છે. એ નકસો બેરન બુનસનની “ઇજીપ્ત” નામની ચોપડીના ત્રીજા વોલમમાંથી લીધો છે તે હાઉના તરજુમા અને સરેહને આધારે દાકટર ‘પીટરમેન’ નામના ગ્રહસ્થે રચેલો છે. એ નકસા ઉપર નજર કરતાં ઈરાંન વેજની જગા ઓકસસ (આમુદર્યા) અને જેકઝારટીસ (સરદર્યા) નામની નદીઓની વચ્ચે હાલના બોલુરતાગ પહાડની જરા ઉત્તર પશ્ચિમે અને ‘પામર’ ના પહાડી મુળકની ઉત્તરે આવેલી છે. બુનસન, હાઉ, સ્પીગલ, બરનુફ અને હારલે એ મુળકને માટે એ જગા મુકરર કરે છે. બુનસન કહેછે કે એ મુળકમાં ૧૦ મહીના શીઆળો અને ૨ મહીના ઉનાળો

હતો એમ જે વંદીદાદની પેહલી પરગરદમાં લખ્યું છે તે હાલમાં પણ એ પાહાડી મથકોમાં જોવામાં આવે છે. હાલમાં પણ ત્યાં ઉનાળો બેજ મહીના પડે છે.

અહુરમજદે એ મુળક પેદા કર્યો ત્યારે આહરેમને તે સાંમે અઝી (સાંપ) અને સખ્ત શીઆળો પેદા કર્યો. એમાં "શીઆળા" માટે જે કહે છે તે તો એ મુળકની અતી ઘણી થંડીનો ઈસારો છે, પણ 'અઝી' એટલે સાંપને માટે જે કહેછે તેને માટે બુનસન કહેછે કે એ "સાંપ" તે "જવાલા મુખી" પર્વતનો ઈસારો હોય, કે જે પર્વતના ફાતવાથી ત્યાં નુકસાંન થતું હોય. એમ અટકળ કરવા માટે બુનસન પોતાનો કાંઈ આધાર જણાવતો નથી. મને તો એવું દીસેછે કે એ અઝી (સાંપ) ની પેદાયશનો ઈસારો તે પેલા જાલમી પાદશાહ જોહાકના દોરનો ઈસારો હોય કે જે પાદશાહને અવસ્તામાં 'અઝી દહાક' તરીકે ઓળખેલો છે. જમશેદ પાદશાહનાં રાજ્ય પછી એ જાલેમ પાદશાહે પોતાના જુલમાતથી ભલાં ઇરાનવેજને પાયમાલ અને ખરાબ કીધું હતું તેનો એ ઈસારો હોય.

હવે અવસ્તા પછીનાં પેહેલવી ફારસી લખનારાઓએ "ઇરાનવેજ" ને ઉપલી જગાને બદલે છેક પશ્ચિમે "આઝરબએઝાન" તરફની જગા લાગુ પાડી છે, જેમકે બુનદેહશ (બાબ ૨૯ ફ. ૧૨) માં કહેછે કે ઈરાંનવેજ આઝરબએઝાનની દિશાએ આવ્યું છે. એ ઉપરથી દાર્મેસ્ટેટે જે વંદીદાદની પેહેલી પરગરદને કલ્પીત અને ખરેખરા મુળકોની ફકત એક મીશ્રીત યાદી તરીકે ગણવા માગેછે તે એ મુળકને પણ કલ્પિત ગણે છે. પણ પાછલા લખનારાઓએ ઇરાનવેજને પશ્ચિમે આઝરબએઝાન આગળ મુકયું છે તેનું કારણ એવું દીસેછે કે આર્ય પ્રજાની વસ્તી પોતાનું અસલી મથક છોડી આસ્તે આસ્તે જ્યારે પશ્ચિમ તરફ ફેલાતી ગેઇ ત્યારે તે પોતાની અસલ ભુમીનું નામ તે ભુમીના પ્યારને ખાતર પોતા સાથે લઇ ગઈ અને નવી ભુમીને પણ તે નામથી પછવાડેથી ઓળખવા લાગી. તે પ્રજાએ જૂદાં જૂદાં શેહેરોને જૂદાં જૂદાં

નામો આપ્યાં પણ તેઓ તે સઘલાંને અસલ ભુમી અર્ઈયન વએજના એક ભાગ તરીકે એટલે ખુદ ઈરાન વેજના મુળક તરીકે ઓળખવા લાગા. આપણે સારી પેઠે જાંણીએ છીએ કે આપણા પાછલાં સાસાની અન અને અસકાનીઅન વંશના પાદશાહોનું ઈરાંન અને આપણું હાલનું ઈરાંન કાંઈ અસલનું ઈરાંન (અઈર્યન–વએજ) નથી પણ આર્ય પ્રજાએ, એ હાલનાં નવાં ઈરાંનમાં આવી તેને પણ અસલ ભુમીનું નામ આપી તે જારી રાખ્યું. હાલમાં પણ ઈંગલાંડનાં લોકોએ ઈંગલાંડની બાહેર જે ઘણાં નવાં સ્વસ્થાંનો સ્થાપ્યાં છે તેઓને પોતાની અસલી ભુમી (ઈંગલાંડ)નાં મુખ્ય શેહેરોપરથી નામો આપ્યાં છે. દાખલા તરીકે એક નવાં સ્વસ્થાંનને તેઓએ પોતાના વતનના પ્યારને ખાતર "નવું ઈગલાંડ" (ન્યું ઈંગલાંડ) એવું નામ આપ્યું છે. વધારે દાખલાઓ તરીકે આપણે ન્યુ બ્રન્સવીક, ન્યુયોર્ક, અને ન્યુ હેમ્પશાએર શેહેરોનાં નામ દઈશું. એ શેહેરોની આગળ, જુના દેશનાં એ નામનાં શેહેરોથી ઓળખવા માટે, 'નવાં' એવો બોલ ઉમેરવામાં આવેછે. પણ કેટલાંક શેહેરોની આગમચ તો એ શબ્દ પણ મુકયામાં આવતો નથી, જેવાંકે વીન્દસર, લીવરપુલ, વીગેરે.

એ ઉપરથી અવસ્તા પછીનાં લખાણોમાં ઈરાંનવેજની જગા પશ્ચિમ તરફ જણાવી છે, તે શું કારણ સર જણાવી છે તે સહમજ પડે છે. આપણાં રાજ કરતાં દેશની પડોશમાં આવેલાં "આયરલાંન્ડ" ટાપુનું નામ પણ ઘણું પુરાનું દીસે છે અને તે પણ એજ "અર્યિનવએજ"ના 'અર્યિ' શબ્દ ઉપરથી દીસે છે. આર્ય પ્રજાના થોડાક છુટા પડેલા ભાગે એ મુળક તરફ જઈ પોતાનો વાસો નાખતાં એ મુળકને પોતાના બાપ દાદાઓની અસલી ભુમીનું નામ આપ્યું હોય.

૨. **સુઘ્ધ** (Sogdiana)—અઈર્યનવએજ પછી બીજુ શેહેર વંદીદાદ પ્રમાણે ગાઉમ છે કે જેની રાજધાની સુઘ્ધો છે. એ સુઘ્ધ હાલનું સોગદીઆના છે, એમ ચોકસ થયું. છે. કેટલાકો ધારે છે કે

ઓ શેહેરની પાસેથી સોગ્દ નામની નદી વેહેછે તે ઉપરથી એ નામ મળેલું છે, પણ એ શેહેરના નામ ઉપરથી એ નદીનું નામ પડયું હોય એ વધારે સંભવીક છે, કારણ કે અસલના વખતમાં માણસો અથવા જગાઓનાં નાંમો પડતાં તે તેઓના કોઈ ગુણ દેખાડનાર શબ્દ ઉપરથી પડતાં, જેમ આએ શેહેરના બાબમાં પણ બન્યું હોય. એ શેહેરનું નાંમ سغد—सुग्‍त—ફા. સુખ્ન એટલે પ્રકાશવું એ ધાતુ ઉપરથી પડયું છે અને એવું ધારવામાં આવે છે કે એ શેહરમાં એક આતશ સ્થાપવામાં આવ્યો હોય. પ્રોફેસર યુસ્તી, એ સોઘ્દ નદી તે આગળની પોલીટીમેટસ (Polytymetus) અને હાલની જરફ્શાન ધારે છે. સોઘ્ધ અને સોગદીઆના ના-મોનાં સરખાંપણાં ઉપરથી સઘલા યુરોપીઅન વિદ્વાનો એક મતે એની જગા હાલના સોગદીઆના તરીકે સમરકંદની પડોશમાં મુક-રર કરે છે, જે આપણા નકસા ઉપર નજર કરતાં 'અઈર્યનવએજ'-થી જરા દક્ષિણ પશ્ચિમે દીસે છે. એ શેહેર ' સમરકંદ' ની પ-ડોશમાં છે એમ ફરહંગે જેહાંગીરી અને અનજુમન આરા ના-મની ફારસી શબ્દ કોશો પણ જણાવે છે. પ્રોફેસર હારલે, જેમ બીજાઓ લેછે તેમ ' સુઘ્દ'ને ગઓની રાજધાની ગણતો નથી પણ ગાઓને સુઘ્ધની રાજધાની ગણે છે. પણ ૯ મા અને ૧૧ મા ફકરાઓમાં આવેલાં નામ ઉપરથી પેહેલોજ અર્થ દરૂસ્ત દીસે છે. વળી હારલે એમ પણ ધારે છે કે 'ગાઓ' સોગદીઆનામાંથી વેહેતી નદી જે પોલીટીમેટસને નામે પછી જણાયલી હતી તેનું નામ હોય.

૩. મોઉર્વ (મર્વ)—પીલારોકી ભાષામાં એ શેહેરનું નામ મારગુશ અને ગ્રીક ભાષામાં મારજીઆના આવે છે. એની પડો-શમાં મરગુશ નામની નદી વેહે છે. એ ખોરાસાનમાં આવેલું છે. એનું હાલનું નામ 'મર્વ' છે. એ શેહેર સોગદીઆનાની દક્ષિણ પશ્ચિમે આવેલું છે. પ્રોફેસર યુસ્તી પેહલવી લખાણોને આધારે એ શેહેર તેહમુરસ્પે સ્થાપેલું જણાવે છે. પણ જ્યારે ખુદ પેહેલું

શેહેર અઇર્યનવએજ જમશેદે સ્થાપ્યું છે ત્યારે એ પાછલું શેહેર તેનો એક વડવો કેમ સ્થાપી શકે? વંદીદાદમાં એ શેહેરને બાહાદુર (સુર) અને પાક (અશાવન) તરીકે જણાવ્યું છે.

૪. બાખધી. (બલખ)—એ બેકટ્રીઆનાં પરગણામાં આવેલું બલ્ખ શેહેર છે અને તે મર્વની જરા દક્ષિણ પુર્વે આવેલું છે. 'અનજુમન આરા' નામની ફરહંગનો કર્તા કહે છે કે શાહ લોહરાસ્પ અને ગોસ્તાસ્પે અહીં પોતાની પાદશાહીનો મોટો ભાગ ગુજાર્યો હતો. પ્રોફેસર યુસ્તી પાછલાં લખાંણોને આધારે એ શેહેરને પણ તેહમુરસ્પે વસાવેલું ધારેછે. એ શેહેર શાહ ગુસ્તાસ્પનો રાજધાની હતી અને આપણા બરહક પેગમબરે પોતાની જગ મસીદ દીન એ શાહનશાહને એ શેહેરમાં જાહેર કરી અને શીખવી હતી. એ શેહેરમાં આપણા પેગબરનાં પેદા પડવા વિષેનાં ફીરદોશીનાં શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે.

ચું યકચંદ ગાહી બર આમદ બરીન
દરખ્તી પદીદ આમદ અન્દર ઝમીન.
અઝ અએવાને ગુશતાસ્પ તા પીશે કાખ
દરખ્તી કશન બીખ વ બીસીઆર શાખ.
હમે બર્ગે ઊ પન્દ વ બારશ ખેરદ
કસીકુ ચુનીન બર ખુરદ કએ મીરદ.
યકી પાક પએદા શુદ અન્દર જેહાંન
બદસ્ત અન્દરશ મુજમેર અઊદપાન
ખુજસ્તે પએ આ નામે ઊ ઝર્દહુશ્ત
કે આહરીમને બદ કુનેશરા બેકુશ્ત.

એ બેતોમાં ફીરદોશી જરથોશ્તનાં જનમવાને એક ખુશબોદાર ઝાડના ઊગવા સાથ સરખાવે છે કે જે ઝાડનાં પાતરાં તે શીખાંમન અને ફલ તે અક્કલ હોય. એવા ઝાડ ઉપર થતાં અક્કલનાં ફલને ખાવાથી માણસ અમ્મર થાએ છે. એ શેહેરમાં

શાહ ગુસ્તાસ્પની અને બીજા માજદયસની પાદશાહોની દરબાર હતી. તેજ કારણને લીધે એ શેહેરને "અરેદ્વો દ્રફ્શામ" એટલે "ઉંચે ચહડાવેલા અથવા બુલંદ વાવટાવાલાં" એવો એલકાબ મલ્યો છે. ફીરદોશી પણ એજ કારણને લીધે એ શેહેરને નીચલી લીટીઓમાં એક ચુંટી કાહાડેલું અથવા નામીચું શેહેર કહે છે. લોહોરાસ્પનાં એકાંતવાસ વિષે બોલતાં તે કહે છે કે

"બબલ્ખે ગુઝીન શુદ બરઆન નઓ બહાર
કે યઝદાં પરસ્તાં બુદ આન રૂઝગાર"

યુસ્તી પ્રમાણે એ શેહેરને કેટલાક ઇસ્લામી તવારીખ કર્તાઓ ઇબ્રાહીમનું શેહેર ગણે છે. તેનું કારણ એ છે કે કેટલાકો ઇબ્રાહીમ અને જરથોસ્તને એકજ ગણેછે. બુનસન પ્રમાણે બરનુફને એ શેહેર બલ્ખજ હોય તે બાબે શક છે.

૫. નીસય—એ શેહેરની જગા મુકરર કરવામાં ઘણી મુશકેલી પડે છે. પુરાતન શેહેરોમાં એ 'નીસય' નામનાં એકથી વધારે શેહેરો હતાં તેમાંથી કયું શેહેર એ વંદીદાદમાં જાહેર કરેલું નીસય હતું તે ચોકસ કેહેવાઇ શકાતું નથી. સ્પીગલ બરનુફનાં મત સાથે મલતો થઇ કહેછે કે એ શેહેર યુનાનીઓમાં જણાયલું નીસય (Nisaia) છે કે જે હીરકેનીઆ અને મારજીઆનાની નજદીકમાં આવેલું હતું અને જે ખીલારોકી ભાષામાં નીસાયા (Nisaya) તરીકે જણાયલું છે અને જે હાલનું નીશાપુર શેરેર છે. બુનસન અને હાઉ પણ એવોજ વીચાર ધરાવે છે. પણ જો એ શેહેર માટે એ વિદ્વાનોએ જાહેર કરેલી જગા કબુલ રાખીએ છીએ તો નકશાપર નજર કરતાં માલમ પડેછે કે એ શેહેર તો મર્વની પશ્ચિમે આવેલું છે. પણ વંદીદાદમાં તો એ શેહેરની ચોકસ જગા તરીકે જણાવેલું છે કે તે મર્વ અને બાખ્ધી (બલ્ખ) ની વચ્ચે આવેલું છે. તેથી બરનુફ, સ્પીગલ, બુનસન અને હાઉએ કહેલી જગા આપણે કબુલ રાખીએ તો વંદીદાદનું વર્ણન ખોટું પડે. વળી અજાયબ જેવું છે કે વંદીદાદની એ પેહેલી પરગરદમાં જે ૧૬ જગાઓનાં નામો દીધાં છે, તેઓમાં એ

'નીસય' શીવાય કોઇપણ બીજાં શેહેરોનું મથક (situation) જ- ણાવાની કાળજી રાખી નથી. એ મુશકેળીમાંથી છુટવા માટે દાર્મસ્ટેટે કહેછે કે એ ફકરાનો તરજુમો એમ પણ થઇ શકે કે "નીસય કે જેની અને બાખ્ધીની વચ્ચે મર્વ આવેલું છે." જો એમ તરજુમો થાય તો આપણે મુશકેલીમાંથી છુટીએ અને ની- સયની જગા ઉપલા વિદ્વાનોએ જાહેર કરેલી કબુલ રાખ્યે. પણ એમ, દાર્મસ્ટેટે ધારે છે તેમ, અર્થ થવો મુશકેલ છે, કારણ કે મોઉરૂ અને બાખધી એ બેઉ સાથે ઉલ્યાનવઇ અવ્યય -ચ એટલે 'અને' બોલ્લો આવ્યોછે. પ્રોફેસર યુસ્તી તેમજ પ્રોફેસર હારલે એ શેહેરને 'મારગાબ' ની ખીણમાં ધારે છે પણ તેની જગા ચોકસ કરતા નથી. યુસ્તીના કહેવા પ્રમાણે એમ ખોલાસો આપી શકાય કે અંહી જ્યારે નીસયને મઉર્વ અને બલ્ખની વચ્ચે કહ્યું છે ત્યારે તેની મતલબ એમ નહીં કે દિશાના સંબંધમાં તે એ બે શેહેરોની વચ્ચે આવેલું છે, પણ એમ હોય કે મર્વથી બલ્ખ જતાં પેહેલે નીસય થઇને જવું પડતું હોય, તેથી નીસયને વચમાં ગણ્યું હોય. નકશા ઉપર નજર કરતાં માલમ પડેછે કે મર્વ અને બલ્ખ વચ્ચે મોહતું રેતાળ જંગલ આવેલું છે, તેથી તે- માંથી પસાર થવું મુશકેલ હોય. તેથી નીસય થઇને બલ્ખ જવાનો રસ્તો તે વખતે મુકરર કર્યો હોય. એક બે શેહેરો વચ્ચેનો તુર- તનો તફાવત થોડો હોય પણ વચમાં નડતી મુશકેલીઓને લીધે તેઓ વચ્ચે આવજાવ કરવા માટે લાંબો આડકતરો રસ્તો મુકરર કરવો પડે. દાખલા તરીકે પુના શેહેર આપણી મુંબઇની દક્ષિણે છે અને થાના ઉત્તરે છે પણ આપણને પુણે જવું હોય તો ઉત્તરે થાને થઇને પુને જઇએ છીએ કારણ કે જોકે પુના અને મુંબઇ વચ્ચેનો તુરતનો તફાવત દક્ષિણ ભણીતો ઓછો છે તો પણ વચમાં દર્યો નડવાને લીધે લાંબો રસ્તો લેવો પડે છે. એ દાખલામાં જો એમ કેહેવામાં આવે કે થાના મુંબઇ અને પુનાની વચમાં છે તો તેનું કારણ સહેમજ પડે છે.

દાર્મસ્ટેટે એ તરજુમામાં ફેરફાર કરવાની કીધેલી તજવીજ કરતાં એ ખોલાસો વધારે સંભવીક છે. પણ મને દીશે છે કે જ્યારે કોઇ બીજાં શેહેરનું મથક જાહેર કીધું નથી પણ ખસુસન એ નીસયનુંજ જાહેર કીધું છે કે તે "મર્વ અને બાખધીની વચમાં છે" ત્યારે તેનો કાંઇ મતલબ હોવી જોઇએ. એમ કાંએ નહી હોય કે ખુદ એ પરગરદ લખનારના વખતમાંજ એક કરતાં વધારે નીસય નામનાં શેહેરો જાણીતાં થયાં હોય તેટલા માટે તેને તે કયાં નીસય માટે બોલે છે તે જાહેર કરવાની જરૂર પડી હોય કે "મર્વ અને બાખધીની વચ્ચેનું નીસય"

એ ગુચવણનો સ્પીગલ જુદીજ રીતે ખોલાસો આપે છે અને કહે છે કે આંકવેટીલ પણ તેવોજ વીચાર ધરાવતો હતો. તે કહે છે કે આપણે એક બીજું "બાખધી" નામનું શેહેર હોય એમ ધારવું. તે આંકવેટીલનો વીચાર જાહેર કરે છે કે "બુલંદ વાવટાવાલા બલ્ખ"થી એક જુદું બલ્ખ નામનું શેહેર હોય જે ઉપરથી નજદીકમાં આવેલાં બલ્ખનાં આખાતનું પણ નામ પડ્યું હોય. જો બલ્ખના આખાતની નજદીક એવું કોઇ શેહેર હોય એવું આપણે ધાર્યે કે જે શેહેર ઉપરથી એ આખાતનું નામ પડ્યું હોય, તો વંદીદાદનાં વર્ણન પ્રમાણે એ નીસય શેહેર મર્વ અને બીજાં બલ્ખનાં આખાતની નજદીકનાં બલ્ખ શેહેરની બરાબર વચ્ચે આવી શકે.

એ શેહેર માટે "અનજુમન આરા" ના કર્તાએ આપેલાં વર્ણન પ્રમાણે તે મશહદ (Meshed) થી ૧૮, રએથી ૧૬ અને સોરખસ (કદાચ સોધ્ધ અથવા સોગડીઆના હોય !) થી ૪૦ ફરસંગ[1] દુર આવેલું છે. એ નીસય શેહેરને નીસાપુર ધારતાં એ તફાવતો બરાબર દીસ્તા નથી. 'રએ' શેહેરથી 'નીસય'ને ફકત ૧૫ ફરસંગ એટલે ૪૫ મૈલ દુર ધાર્યું છે તે બરાબર નથી. નકશા પર નજર કરતાં રએ શેહેર ૩૬°ની અક્ષાંસ (Latitude) ઉપર

(૧) ફરસંગ=૩ મૈલ.

અને ૫૨°ની રેખાંશ (longitude) ઉપર આવેલું છે અને 'નીસય' શેહેર ૩૮°ની અક્ષાંસ ઉપર અને ૫૭° ની રેખાંશ ઉપર આવેલું છે. હવે ભુમધ્ય રેખાથી ૩૮° ઉત્તરના તફાવતે રેખાંશની એક ડીગ્રીની લંબાઇ ૪૬.૬૩ મૈલ થાય છે ત્યારે રએ અને નીસય શેહેરો વચ્ચેનો ફકત સીધ્ધી લીટીનો તફાવત ગણ્યે તો તે ઓછામાં ઓછો (૫૭° – ૫૨° =) ૫° × ૪૬.૬૩ = ૨૩૩.૧૫ મૈલ = ૭૭.૭૧૮૫ ફરસંગ થવો જોઇએ. તેથી અંનજુમન આરાવારાનો ૧૬ ફરસંગનો તફાવત મુદલ બરાબર નથી. કોઇબી રીતનો ખોલાસો યા સહમજ આપો પણ વંદીદાદવાલા 'નીસય' શેહેરનું મથક હજુર ચોકસ નથી.

૬. હરોયુ (હેરાત)—એને ખીલારોકી ભાષામાં હરીવ અને યુનાનીઓએ એરીઅ (Aria) કહ્યું છે. એ હાલનું હેરાત શેહેર છે. વીલીઅમ આઉસલીની સતા ઉપરથી સ્પીગલ કહે છે કે હાલનાં હીરાત શેહેરને આગળ 'હરી' નાં નામે ઓળખવામાં આવતું હતું જે નામ હજુર એ શેહેરની પાશેથી વેહેતી નદી ('હરીરૂદ' એટલે હરી નદી) ના નામ તરીકે રહી ગયલું છે. [illegible] = સ્રૂ = રેડવું, જે ધાતુ ઉપરથી 'સરોવર' બોલ નીકળેલો છે, તે ધાતુ ઉપરથી એનો અર્થ (પાણી) રેડનાર થાઇ શકે, અને તે અર્થ એને લગાડવામાં આવેલા [illegible] [illegible] વિશેષનને મળતો આવે છે અને એ શેહેરની પાસેથી એક નદી વેહેતી હતી તે ઉપરથી દરૂસ્ત દીસે છે. મેહેર યષ્ટ (ક. ૧૪) પ્રમાણે પણ એ શેહેરની તેમજ મર્વ શેહેરની પડોશમાંથી નદીઓ વેહેતી હતી. એ નદીઓને લીધે ઇરાનવેજના મુલકની જમીનને ઘણી આબાદ જણાવી છે. તેની પડોશની નદીને લીધે તેની જમીન ઘણી આબાદ અને ભરપુર હોવાને લીધે તેને પાણીવાળું શેહેર ગણ્યું છે. મધ્ય એશીઆનાં હાલનાં મુસાફરો પણ હેરાતને ઘણું ફલદ્રુપ અને આબાદ ગણે છે. એક મુસાફર કહે છે કે "Herat is the granary and garden of Central Asia. Khorasan is the

oyster-shell of the world and Herat is its pearl." અવ-સ્તા ઉપરથી ત્યારે માલમ પડે છે કે જેમ તે હાલમાં છે તેમ હ-જારો વર્ષ ઉપર ફલદ્રુપ હતું.

૭. **વએકેરેત**—વંદીદાદનો પેહેલવી તરજુમો અને સહરે કરનારાઓએ એ શેહેરને કાબુલ ગણ્યું છે. પણ હાલમાં યુરોપી-અન વિદ્વાનો એમાં ભુલ થયલી ગણે છે. સ્પીગલ કહે છે કે પેહેલ વેહેલાં રીતરે કલ્પના કરી કે એ શેહેરનાં નામની સાથે 'દુઝકો—શયનેમ' બોલ આવેલો છે, તેમાં 'દુઝકો' શબ્દ એક 'વિ-શેષનામ' હોવુ જોઇએ. એ ઉપરથી હાઉના કેહેવા પ્રમાણે બ-રનુફ અને લાસને એ 'વએકેરેત'ને સજીસ્તાંન (યુનાનીઓનું દ્રાનજીઆના) ધાર્યું કે જેની હદમાં એ હાલનું 'દુશક' શેહેર આવેલું છે. એ શેહેરની આસપાસ રેતાળ વેરાંન મુળક આવેલો છે તે જોતાં દાકટર હાઉ કહે છે કે એની રાજધાનીનું 'દુઝક' નામ પણ બંદ બેસતું છે જે નામનો અર્થ પણ ધાતુ પ્રમાણે ખરાબ થાય છે. સ્પીગલ, રીતર અને હાઉ એ વએકેરેતને સીસ્તાંન ગણે છે તેના ટેકામા એ નામનાં અર્થ ઉપરથી આપણે એક વિષેસ દલીલ આપીશું. વએકેરેત ([illegible]) એટલે બે ભાગમાં કાપેલું. હવે સીસ્તાંન જે ઉપરના વિદ્વાનો કહે છે કે એ વએકેરેતજ હતું તેનું બીજું નામ નીમરૂઝ' છે જે શબ્દનો અર્થ પણ અર્ધો અથવા બે ભાગમાં વેહેચાએલો દાહડો થાએ છે.

હવે એ વએકેરેત તે સેજીસ્તાંનનોજ મુળક હોવો જોઇએ તેની વિશેષ દલીલ ડાકટર હાઉ એ શેહેરના વર્ણનવાલા વંદીદાદના ફકરાના પાછલા ભાગપરથી આપે છે. એ ફકરામાં કહે છે કે "એ શેહેરની પેદાયશની વીરૂધ આહરેમને પરી પેદા કરી જે કેરશાસ્પને વળગી" એ ફકરા ઉપરથી હાઉ કહે છે કે ત્યારે કેર-શાસ્પ એ મુળકનો હોવો જોઇએ, કારણ કે શાહનામાં પ્રમાણે

કેરશાસ્પ અને તેનાં વંશના બીજા પેહેલવાનો જેવા કે નરીમાન, સામ, જાલ અને રૂશતમ સઉસ્તાંન (સીસ્તાંન)માં રેહેતા હતા.

પણ ડાકટર હાઉની એ દલીલ બરાબર દીસતી નથી. એ વિદ્વાન "વએકેરેત'ને સીસ્તાન અને એની પછી આવનારાં ૮ માં શેહેર ઉર્વને કાબુલ ગણવાની તજવીજમાં ઘણી યત્ન કૃત દલીલો આપે છે. હાઉ એમ કેહેવા માગે છે કે વંદીદાદમાં 'વએકેરેત' ના સંબંધમાં 'કેરેશાસ્પ'નું નામ આવે છે અને એ કેરેશાસ્પ અને તેનું વંશ શાહનામાં પ્રમાણે સીસ્તાંનમાં રેહતાં હતાં તેથી વએકેરેત તેજ સીસ્તાન પણ એવી રીતે ચુકાદા ઉપર આવવું દરૂસ્ત દીસતું નથી, કારણ કે શાહનામાંમા કેરેશાસ્પ અને તેનાં વંસને ફકત સીસ્તાંનમાજ રેહતાં જણાવ્યાં નથી, પણ સાથે લાગાં તેઓને જાબુલસ્તાન અને કાબુલસ્તાંનમાં પણ ઇરાનના શાહને જાગીરદારો તરીકે જણાવ્યા છે.

હવે વળી કેરેશાસ્પને આવાં યષ્ટ (ફ. ૩૭)માં પિસનઙ·હેની ખીન ([illegible]) માં અર્દ્વિસુરની આરાધના કરતો જણાવ્યો છે. આખા અવસ્તામાં એ "પીસનઙ·હ વરેઇશ" ફકત અહીંજ આવે છે. બુનદેહેશના ૨૯મા બાબ (ફ. ૭)માં એ શબ્દ આવે છે ત્યાં જણાવે છે કે એ જગાએ કેરશાસ્પ સમાધિમાં પડયો હતો. એ "પીસનઙ·હ" જગા તે આપણ પછવાડે જોઇશું કે હાલના જમાનાની પીશીનની ખીન (Pishin valley) છે. હવે કેરશાસ્પનું નામ "વએકેરેત"ના સંબંધમાં આવે છે અને વળી આવાં યષ્ટ અને બુનદેહેશ પ્રમાણે જ્યારે કેરેશાસ્પની એબાદત કરવાની અને સમાધિમાં પડવાની જગાએ 'પીશીન'ની ખીન છે, ત્યારે એ 'વએકેરેત'ની જગા મુકરર કરવામાં આપણને બીજી મદદ મલે છે. એ મદદનો લાભ ડાકટર હાઉ લેછે અને કહે છે કે As this valley lies to the east of the river Hilmand in the vicinity of Sagestan, this is an additional reason for

thinking Vaekereta and Segestan to be identical, which latter must have extended much further to the eastward than it now does, during the ancient rule of the Karesaspen dynesty.

પણ અંહી ડાકટર હાઉ પોતાની તજવીજમાં ઘણો હદથી દુર જતો દીસે છે. હવે જો કે ડાકટર હાઉનું કહેવું ખરૂં છે કે સીસ્તાનનાં મુલકની હદ હાલનાં કરતાં વધારે હોવી જોઇએ, કારણ કે સર વીલીઅમ આ ઉસલી પોતાની પૂર્વ દેશોની ભૂગોલ (oriental geography), જે એબનેહઓકલ નામના મુસલમાંન મુસાફર અને ભૂગોળ નવેશની ચોપડીનો તરજુમો છે, તેમાં એ દેશની જે હદ આપે છે તે મોહતી છે, તો પણ તે હાઉ જેટલી હદ સુધી મોટી ધારતો દીસે છે તેટલી મોટી નહીં હોવી જોઇએ. હાલનાં કોઈ પણ ચોકસ નકશામાં પીશીનની ખીન સીસ્તાંન મુલક કરતાં કાબુલની વધારે નજદીક છે. એટલુંજ નહીં પણ બુનદેહશમાં તો એ ખીનવાલી જગાને ખોલ્લે ખોલ્લી 'કાબુલસ્તાંન'માંજ જણાવી છે (બા. ૨૯ ફ. ૧૧). એટલે ત્યારે આપણે કહીશું કે જ્યારે ખુદ પેહેલવી સરેહ કરનારાઓ એ "વએકેરેત"ને કાબુલ ગણી ગયા છે, અને જ્યારે વએકેરેતને લગતો કેરેશાસ્પનો 'સમાધી'નો ઇસારો બુનદેહશ પ્રમાણે પીશીનની ખીનને પણ લાગુ પડે છે, અને વળી જ્યારે પીશીનને બુનદેહશમાં કાબુલસ્તાંનમાં ગણી છે ત્યારે 'વએકેરેત'નો મુલક 'કાબુલ' હોય એમ વધારે ચોકસ દીસે છે.

પ્રોફેસરો દાર્મસ્ટેટે, હારલે અને યુસ્તી એ શેહેરને કાબુલ તરીકેજ કબુલ રાખે છે. સઘલાં મતફેર છતાં પણ આવાં યષ્ટ અને બુનદેહેશને આધારે એટલું તો ચોકસ અને ખાતરી પૂર્વક કેહવાઇ શકાય છે કે એ શેહેર પીશીનની ખીનની પડોશના મુલકમાં છે, પછી થોડુક પૂર્વે હોય કે પશ્ચિમે.

'વએકેરેત'ના સંબંધમાં ફેરેશાસ્પને વિષે જે લખેછે કે તેને એક પરી વલગી હતી તે આપણે ઉપર જોયું તેમ બુનદેહેશમાં વર્ણન કરેલી તેની સમાધિની હાલતનો ઇસારો છે. એ બાબદ ઉપર ડાકટર હાઉ રીતર (Ritter's Geography of Asia Vol. VIII p. 60) ને આધારે કહેછે કે હાલમાં પણ પીશીનની ખીનમાં પરીઓની વાતો જાએજ છે અને લોકો તે માને છે. બેરન બુનસન પણ કહેછે કે "હાલમાં એ લતા તરફ મુસાફરી કરનારાઓ કહેછે કે હાલમાં પણ મીદીઆ અને ગેરોશીઆની વચ્ચે ભટકતા ટોલાઓ મળેછે કે જેઓ આતશની સેતાયશ કરનારા છે પણ જેઓ પરીઓની પણ પુંજા કરેછે."

૮ ઉર્વ.—જેમ ઉપલાં 'વએકેરેત' શેહેરનું મથક ચોકસ મુકરર કરવામાં ગુચવણ છે તેમ એ શેહેરને માટે પણ છે. સ્પીગલ કોઈ ચોકસ જગા મુકરર કરતો નથી. હાઉ અને બુનસન જેઓ 'વએકેરેત'ને પેહેલવી લખનારાઓનાં મત પ્રમાણે કાબુલ તરીકે કબુલ રાખતા નથી પણ સજીસ્તાંન (સીસ્તાન) તરીકે ગણેછે, તેઓ એ ઉર્વ શેહેરને "કાબુલ" ગણેછે. પ્રોફેસર હારલે એને ખોરાસાંનમાં આવેલું એક નહીં જાંણીતું શેહેર ગણેછે. અરપંદીઆરજી રબાડી એને 'તુસ' શેહેર ગણેછે જે ખોરાસાનમાં આવેલું છે. દાર્મસ્ટેટે ધારેછે કે તે ઘણું કરીને ઇસ્ફહાનની આસપાસ આવેલો મુલક હોવો જોઇએ. યુસ્ટી કોઇ જગા ચોકસ મુકરર કરતો નથી પણ કહેછે કે કીપરટ (Kiepert Translations of the Berlin Academy 15 Dec. 1856 p. 634) એને ટેલબીસ (Telbes) માં ગણેછે.

ડાકટર હાઉ ઉર્વ અને કાબુલ તે એકજ એમ ઘણી અજાયબ અને યત્ન કૃતરીતે દેખાડવાની તજવીજ કરે છે. તે કહેછે કે اروس ઉર્વ એ اروړه નો બીજો આકાર છે અને તેનો અર્થ સ. उरु ને મલતો 'પોહળું' થાય છે હવે 'કાબુલ' (તેમજ જાબુલ) શબ્દમાં 'બુલ' નો અર્થ પણ "મોહટું" એવી મતલબનો થાય

છે. ([illegible] નો 'બુલ' થઈ શકે. [illegible] નો બ અને [illegible] નો લ માં ફેરફાર સંભવીક છે). વળી 'કાબુલ' શબ્દમાં 'બુલ' ની આગમચ કા (ફા. કાહ) શબ્દ છે તેનો અર્થ ઘાસ થાયછે. એ પ્રમાણે ત્યારે 'કાબુલ' શબ્દનો આખો અર્થ "ઘાસવાલી પોહોળી મોહટી જગા" એમ થાય. વંદીદાદના એ શેહેરનાં નામવાલા ફકરામાં પણ એ શેહેરને [illegible] એટલે પુષકળ ઘાસ ચારાવાલું કહ્યું છે. એટલા માટે ત્યારે [illegible] [illegible] એ બે શબ્દોથી જે અર્થ (પુષકળ ઘાસ ચારાવાલી પોહોળી જગા) દેખાડી શકાય તેજ અર્થ 'કાબુલ' એવા એક શબ્દથી દેખાડી શકાય છે.

૯. ખનેન્ટ—એ મુળકની બાબદમાં લખે છે કે એની રાજધાની "વેહરેકાન" છે. એ "વેહરેકાન" નામ "હીરકાનીઆ" (Hircania) ને મળતું આવેછે જે ઉપરથી કેટલાકો ખનેન્ટના મુળકને 'હીરકાનીઆ'ની પડોશનો મુળક સમજે છે કે જે કાસપીઅન સમુદ્રની દક્ષિણ પુર્વે આવે છે. હારલે અને દાર્મસ્ટેટે એ પ્રમાણે એને 'હીરકેનીઆ'જ ગણે છે. એ વીચાર ધરાવનારાઓનાં ટેકામાં આપણને એક દલીલ મલે છે. અવસ્તા વેહેરકાંન શબ્દનો ફારસી ગુર્ગાન થાએછે (કે જે બેઉ શબ્દોનો અર્થ વરૂ થાએ છે) હવે ગુર્ગાન નામની એક નદી કાસ્પીઅનની દક્ષીણપુર્વે આવેલી છે એવું ચાર્લ્સ મારવીન નામનાં એક સતાદાર મુસાફરે (The Russian Campaign against the Turcomans એવે નામની) પોતાની ચોપડી (પા. ૪) માં જણાવ્યું છે. એ ઉપરથી દીસેછે કે હારલેના કેહેવા પ્રમાણે એ મુલક હીરકેનીઆની આગલ હોય. એ ગુર્ગાન નદી આસ્રાબાદથી થોડેક ઉત્તરે છે.

પણ ડાકટર હાઉ તકરાર કરેછે કે એ હીરકેનીઆવાલો મુળક નહી હોવો જોઇએ કારણ કે ૧ લું તો એ શેહેરની પછીનાં બે શેહેરો ઇરાનની દક્ષિણ પુર્વે છે ત્યારે છેક કેસપીઅન સમુદ્રની નજદીકનાં શેહરનું નામ વચમાં શું કરવા ગુસારી દેવામાં આવે.

૨ જું. 'વેહેરકાન' ને જો આપણે 'હીરકાનીઆ' સાથે સરખાવ્યે ત્યારે તો તે 'વેહેરકાન' 'હીરકાનીઆ' ની માફક એક મોહતું પરગણું હોવું જોઇએ. પણ વંદીદાદમાં વેહેરકાનો શયનેમ લખ્યું છે તે ઉપરથી તો તે 'સુખ્ધો શયનેમ' અને 'દુઝકો શયનેમ' ની માફક એક શેહેર હોવું જોઇએ અથવા તો એ નદી હોવી જોઇએ. ૩ જું. જો વેહેરકાનને આપણે 'હીરકેનીઆ' લેઇએ તો ત્યાં ખનેન્ટ નામની કોઈ જગા હોવી જોઇએ, જેવી કોઈ "હીરકેનીઆ" માં તો આપણને મળતી નથી. એ કારણને લીધે ડાકટર હાઉ કહેછે કે 'ખનેન્ટ' અને 'વેહેરકાન' જગ્યા માટે આપણે દક્ષિણ પુર્વેજ સોધ કરવી જોઇએ. એમ સોધ કરત 'ખન્દ–હાર [ખન્દ (ફારસી ખનદીદન=હસવું)=હસતું, ખીલતું અને હાર=હાર (string)] શબ્દમાં આપણને ખનેન્ટ–હાર મળેછે. એ ખન્દ–હાર શબ્દમાં હાર શબ્દ પછીનો દાખેલ થાય છે. પણ ખન્દ તે આપણો ખનેન્ટ. વળી ડાકટર હાઉ કહેછે કે હાલ ખન્દ હાર (ખનેન્ટ–હાર) માં આવેલી 'ઉરગંન્દ–આબ' નામની નદીમાં 'વેહેરકાન' નાંમ મળે છે. ફકત 'ઉરગન્દ આબ' માં પાછલો "આબ" શબ્દ નદીનો અર્થ દેખાડવા નવો દાખેલ થયલો છે. [illegible] વેહેરકાનનો ફારસી ગુર્ગાન થયો. આગળનો 'ગ' નીકળી જઇ 'ઉરગાન' થયો પછી 'દ' વધી 'ઉરગન્દ' થઇને 'નદી' નો અર્થ દેખાડનાર 'આબ' શબ્દ વધી વેહેરકાન શબ્દ હાલનો 'ઉરગન્દાબ' થયો.

૧૦. હરખઇતી.—સઘલા વિદ્વાનો એકામતે એ શેહેરને કાબુલની દક્ષિણે આવેલું જણાવેછે, અને કહેછે કે તે ખીલારેકી ભાષામાં હરઉવતીસ (Harauwates) તરીકે અને યુનાનીઓમાં આરાકોશીઆ (Arachosia) તરીકે જણાયલુ છે. એ બોલનો સંસ્કૃત આકાર सरस्वति છે.

૧૧. હએતુમત.—સઘલાઓ એકામતે એ શેહેરને ૧૦ માં શેહેર હરખઇતીની પશ્ચિમે આવેલું કબુલ રાખેછે. પેહેલવી સરેહ

કરનારાઓ એને 'ઇતોમન્દ' તરીકે ગણેછે, જે એના ગ્રીક શબ્દ 'ઇંટીમાન્દર'ને મળતો શબ્દ છે. એ ઉપરથી એનું હાલનું નામ 'હેલમંદ' થયલું છે. એ 'હેલમંદ' નદી જે હાલના 'હામુન' સરોવરમાં ખાલી થાયછે તે નદી ઉપરનો મુલક છે. બુનદેહેશ (બાબ ૨૦ ફ. ૧૭)માં એ ઇતોમન્દ (હેલમંદ) નદીને વાસ્તે જે કહેછે કે તે સેઇસ્તાનમાં એક નદી છે તે બરાબર છે. વળી (ફ. ૩૪માં) કહેછે કે તે કાંસ્તુનાં (હાલના હામુન અથવા સીસ્તાંનનાં સરોવર) દર્યામાં ખાલી થાયછે. બુનદેહેશનાં ઉપલા બે ફકરા પ્રમાણે એ નામની બે નદીઓ એ લતા ઉપર હતી. એવું દીસેછે કે અફાસીઆએ મૂળ નદીમાંથી નેહેર મારફતે યા બીજી રીતે થોડાંક પાણીને જૂદો રસ્તો આપ્યો હોય. અનજુમનઆરાનો કર્તા પણ "હીરમંદ" નામની નદીને સીસ્તાંનમાં મેળેછે. પ્રોફેસર યુસ્ટી એ હેલમંદ નદીને કાબુલ આગળથી "કુહે બાબા" નામના પહાડમાંથી નીકલતી જણાવેછે. વંદીદાદની ૧૯મી પરગરદમાં જ્યાં હફતે કેશવરોને આરાધ્યા છે ત્યાં અને જમ્યાદ યષ્ટ (ફ. ૬૬) માં એ 'હએતુમત'ના મુલકને આરાધ્યો છે. એનો સંસ્કૃત આકાર સેતુમત અને અર્થ 'પુલવાળો' એમ થાયછે. એ અર્થનું કારણ એ હોય કે અંહીથી પસાર થતી હેલમંદ નદીપર આવજાવ માટે પુષ્કળ પુલ બાંધ્યા હોય. હાલની શોધ પ્રમાણે એ મુલકવાલી હેલમંદ નદીનું મૂળ કાબુલથી ૩૫ મૈલ પશ્ચિમે ૧૧૫૦૦ ફીટની ઉંચાઇએ આવ્યું છે. તે ૬૫૦ મૈલની લંબાઇએ દોડયા પછી હામુનનાં સરોવરમાં ઘણેક માર્ગે ખાલી થાયછે. એ નદીવાલા મુલકને વંદીદાદમાં 'રએવંતેમ ખરેનંઘંહતેમ' એટલે 'ચલકાત અને ઓરેહવાલો' કહયો છે તે એ મુલકની ફલદ્રુપતાને માટે હોય, કારણ કે હાલના મુસાફરો કહેછે કે હાલમાં તેનાં કીનારાઓ ઘણા ફલદ્રુપ છે અને અસલમાં થતી ખેતીની નીશાંની જાહેર કરેછે. કર્નલ માલેસન કહેછે કે એ ભાગમાં આગલી દોલત અને ખેતીની નીશાંની હજુર માલમ પડેછે. બુનદેહશ (બા૦ ૨૦ ફ. ૩૪)માં

એ મુલકને ઝરીનમંદ એટલે સોનેરી કહયો છે તે એજ કારણનો ઇસારો હોય.

૧૨. રઘ—સઘલા વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે એ મીદીઆમાં આવેલું હાલનું 'રએ' શેહેર છે જેને યુનાની લખનારાઓએ 'રગ' (Rhagæ) ગણ્યું છે. બુનસન કહેછે કે સ્ટ્રેબો અને ટોલેમીએ જે Rhagæ વિષે લખ્યું છે તે એજ હોવું જોઈએ. પ્રોફેસર હારલેનાં કેહવા મુજબ ફકત કીપર્ટ (Kiepert) એને પારથીઆની પુર્વે ધારેછે. એ તેહરાંનની દક્ષિણે આવ્યું છે અને એક વખત તે મીદીઆનું મુખ્ય શેહેર ગણાતું હતું 'અનજુમનઆરા'નો કર્તા કહેછે કે એ શેહેરે મોગલ પાદશાહોની સલતનતમાં ઘણાં રાજદ્વારી ફેરફારો જોયા છે.

એ શેહેર આપણા બંરહક પેગમબરનું જનમ શેહેર હતું. આપણા અવસ્તામાં જોકે કેઠે ખુલ્લું એમ લખ્યું નથી કે "જરથોસ્ત રએ શેહેરમાં જનમયો હતો તોપણ એ શેહેરને થ્રીઝન્તુમ એટલે ત્રણ જાતવાલું એવો જે એલકાબ વંદીદાદની પેહેલી પરગદમાં લગાડયો છે તે ઉપરથી અને ઇજશનેના ૧૯ મા હા (ફ. ૧૮) ઉપરથી માનવાને કારણ મળેછે કે ફારસી જરથોસ્તનામાંમા અને પાછલી કેતાબોમાં જરથોસ્તને 'રએ' શેહેરમાં જનમેલો જણાવેછે તે બરાબર છે. જરથોસ્તે અથોરનાન, રથેશતારાન અને વાસ્ત્રીઓસાંન એવા મંડલીના કરેલા ત્રણ વર્ગો ઉપરથી એ શેહેરને 'થ્રીઝનતુમ' કરી કહ્યું છે. વળી ઇજશનેના ૧૯મા હાનો ફકરો ૧૮ જે ઉપરથી જરથોસ્તના જમાનાના રાજકારબારો વિષે ઇસારો મળેછે તેમાં એ રએ શેહેરને 'જરથોસ્તી રએ' શેહેર કરી કહયું છે. વળી એ ફકરામાં કહે છે કે "એ દેશો કે જે જરથુસ્તનાં રાજ્ય સીવાય બીજા છે ત્યાં પાંચ સરદારો છે; ઘેરનો સરદાર, મોહલાનો સરદાર, ગામનો સરદાર,, દેશનો સરદાર અને વડો ધર્મગુરૂ (જરથુશત્રતેમો). પણ જરથુસ્તને લગતાં રએ શેહેરમાં ચાર સરદારો; ઘેર,

મોહલ્લા, ગામનો સરદાર અને ચોથો જરથુસ્ત." એટલે ખુદ 'રએ' શેહેરમાં જરથુસ્ત રાજ હકુમતનો વડો (Temporal head) તેમજ ધર્મનો વડો (Spiritual head), તેથી ચારજ સરદાર. બીજાં શેહેરોમાં એ બે ઓધ્ધા જૂદા જૂદા ધણીઓ ધરાવે તેથી પાંચ સરદારો. બેરન બુનસને પોતાની ચોપડીમાં જે ડાકટર હાઉનો એ ફકરાનો તરજુમો આપ્યો છે તેમાં ડાકટર હાઉએ એ ફકરો બારાબર ન સમજ્યાથી ભુલ ખાઈ એવું જાહેર કર્યુંછે કે 'રએ'માં લોકો જરથુસ્તને ધર્મગુરૂ તરીકે કબુલ ન રાખતાં હતાં. પણ એ તરજુમો અને વીચાર ડાકટર હાઉએ તેના રેસાલા (પા. ૧૮૮ અને પા. ૨૯૬)માં ફેરવ્યા છે. કેટલાક વિદ્વાનો જરથોસ્તને મીદીઆનો એક ફીલસુફ ગણે છે તે કદાચ એ ફકરા ઉપરથી હોય કારણ કે એ ફકરો એનો રએ શેહેર સાથે સંબંધ બોહલો દેખાડે છે, અને રએ શેહેર મીદીઆમાં આવેલું છે. બીજાઓ એને 'બેકટ્રીઅન' ફીલસુફ ગણે છે કારણ કે એણે પોતાની નવી દીન શાહ ગુસ્તાસ્પને બલ્ખમાં શીખવી હતી જે બલખ એ શાહનું પાએતખ્ત હતું અને જે બેકટ્રીઆમાં ગણાય છે; પણ શેઠ ખ. રૂ. કામાજીએ આપેલી સમજન પ્રમાણે એ 'માદીઅન' તેમજ 'બેકટ્રીઅન' પણ ગણાય. 'રએ' શેહેરમાં જન્મ લઈ ત્યાં પોતાની નવી દીનનો તેણે પાયો નાખ્યો હોય અને પછી બલ્ખ જઈ શાહગુશ્તાસ્પને અને આલમને તે જાહેર કરી હોય.

૧૩ ચખ્ર.—સ્પીગલ અને બુનસનના કેહેવા પ્રમાણે લાસેન એ શેહર ફીરદોશીએ વર્ણવેલું ચેહરમ શેહેર ધારે છે. બુલર નામનો ગ્રહસ્થ પોતાના શબ્દકોશમાં જણાવે છે કે ચર્ખ એ ખોરાસાનમાં એક શેહેર છે. એ ઉપરથી ડાકટર હાઉ એ શેહેર તે ચર્ખ હોય એમ ધારે છે. પ્રોફેસર હારલે પણ ધારેછે કે એ શેહેર હાલનું ખોરાસાનનું ચર્ખજ હોય. દાર્મેસ્ટેટે કહે છે કે ચર્ખ નામનું એક શેહેર ખોરાસાનમાં હતું. યુસ્ટી પણ એમ ધારે છે. અસપંદી આરજી રબાડી ચીન ધારે છે તે તો તદન અસંભવીક છે. ડાકટર

હાઉ કહે છે તેમ ચર્ખ નામનું એ એક હાલનું ખોરાસાનમાં આવેલું શેહેર હોય તો તે ઘણું વગર જણાયલું હોવું જોઇએ. હાલના સાધારન એશીઆના નકશામાં એ જગા જણાવવામાં આવી નથી. અનજુમન આરાએનો કર્તા પણ એવે નામનું કોઈ પણ શેહેર જણાવતો નથી.

૧૪ વરેન—એ શેહરનું મુકામ મુકરર કરવા ઘણી ગુચવણ જણાઇ છે. પેહેલવી સરેહ કરનારાઓ પણ શકમંદ રહી કહે છે કે કેટલાકો એને કીરમાન ધારેછે, એ લખનારાઓ એનાં 𐬬𐬀𐬭𐬆𐬥𐬆𐬨 𐬗𐬀𐬚𐬭𐬎𐬔𐬀𐬊𐬱𐬆𐬨. એટલે "ચાર ખુનાવાલું" એવાં વિષેસન વાસ્તે કહેછે કે એ શેહેરમાં જવામાટે ચાર રસ્તાઓ હોય તે ઉપરથી એને એ નામ લાગું હોય. અનજુમન આરાએનો કર્તા એ શેહેરને 'વરામીન' ધારતો જણાયછે અને કહેછે કે ફરરોખ ફરેદુને એરચને માટે એ શેહેર બનાવ્યું હતું. તે કહેછે કે એ શેહેરની હજુર કાંઇ નીશાની બાકી છે તેમાં એક ચાર ખુનાંનો કીલ્લો છે.—સ્પીગલ કહે છે કે "લાસેન એ શેહેરને એક ચીનાઇ લખનારે વર્ણન કરેલાં ફાલુનું (Fa-lunu) સાથે સરખાવેછે. રાથ તેને ઇરાંનના મુલકની દક્ષિણ પુર્વે ધારેછે. કેટલાંક પેહેલવી લખાણો તેને તબીરીસ્તાંનમાં ધારેછે. પેહેલવી તરજુમો કરનાર અને તબેરીસ્તાનના 'પેતાસ્કગર' પહાડ સાથ સરખાવેછે" વંદીદાદની પેહેલી પરગરદના જે ફકરામાં એ શેહેરનું નામ આવેછે તે ફકરા ઉપરથી તેમજ રામ (ફ. ૨૩) અને અરશીસંગ (ફ. ૩૩) યષ્ટો ઉપરથી માલમ પડેછે કે એ વરેન શેહેર ફરેદુન પાદશાહનું જનમ-શેહેર હતું. હવે એ પરગરદ અને એ યષ્ટો પ્રમાણે એ જગાએ ફરેદુને પેલા જાલમી જોહાકને પકડયો હતો અને ફીરદોશી પ્રમાણે તેમજ સાતે અમશાસ્પદોની આફ્રીન પ્રમાણે અને દમાવંદ કોહ જે અલબુર્જની એક ટેકરી છે તેપર બંદ કીધો હતો.[1] ત્યારે

---

(૧) ફરેદુન જોહાક ઉપર ફતેહ મેલવી ગાદીનશીન થયો તે દીવસ ફીરદોશીનાં જણાવવા પ્રમાણે ઇરાંનમાં ખુદ તેનાં વખત સુધી યાદગર

એટલું દીસેછે કે એ 'વરેન'નો મુલક અલબુર્જ પહાડની નજદીકમાં કેઠે હોવો જોઇએ. વળી આવાં (ફ. ૨૨) મેહેર (ફ. ૬૯, ૯૭, ૧૩૪) અને ફરવરદીન (ફ. ૭૧ ને ૧૩૭) યષ્ટો પ્રમાણે 'વરેન' દેવોનું રેહથાંન હતું. આવાં (ફ. ૨૨) અને ફરવરદીન (ફ. ૧૩૭) યષ્ટોમાં એ 'વરેન'ના દેવોનું નામ 'માઝંદરાન'ના દેવોની સાથે આવેછે તેથી પણ વળી આપણને ડાકટર હાઉના કહેવા પ્રમાણે વીચાર જાયછે કે 'વરેન'નો મુલક માઝીંદરાનના પહાડી મુલકની પડોશમાં કેઠે હોવો જોઇએ. એ પ્રમાણે ત્યારે એ વરેનનો મુલક એક તો અલબુર્જ પહાડની નજદીકમાં હોવો જોઇએ અને બીજું તો માઝીંદરાનની પડોશમાં હોવો જોઇએ. અલબુર્ઝ પહાડની નીચે માઝીંદરાનની પડોશમાં એવી જગા સોધતાં ડાકટર હાઉની નજર કુદરતી રીતે હાલના 'ગીલાન'ના મુલકપર પડે છે. એ ગીલાંન શબ્દ ભાષાવિદ્યાના કાયદા પ્રમાણે બરાબર 'વરેન' શબ્દ ઉપરથી ('વ' નો 'ગ' અને 'ર' નો 'લ' થઇ) ઉત્પન્ન થાય. ડાકટર હાઉ કહેછે કે ગીલાંનના પહાડી મુલકના રેહવાસીઓ આજે પણ પોતાની આચારભ્રષ્ટ અને ખંઢી ચાલચલણને માટે જાણીતા છે.

૧૫ હપ્ત હિંદુ.—એ મુલક તે આપણા હિંદુસ્થાંનની ઉત્તર પશ્ચિમે આવેલો પંજાબની નજદીકની સીંધુ નદીની આગળનો

હતો. એ દીને તે કહેછે કે ઇરાંનમાં લોકો ખુશી ખુરમી કરેછે. એ દીવસ મેહેરગાંનના જશનનાં દીવસ તરીકે યાદગાર રહી ગયો હતો. એ વીષે ફીરદોશીનાં બેતો નીચે પ્રમાણે છે."

એ ફરમુદ તા આતશ અફરુખતન્દ
હમે અમબરો ઝાફ્રાન સુખતન્દ
પરસ્તીદને મેહેરગાંન દીને ઉસ્ત
તન આસાઇ ઓ ખુરદન આહને ઉસ્ત
કનુન યાદગાર અસ્ત અઝુ માહે મેહેર
બે કુશો બરંજ હીચ મનુમાએ ચેહેર

મુલક છે. વેદમાં એ મુલકને સપ્તસિંધુ તરીકે ઓળખેલો છે. યુનાનીઓનાં લખાણોમાં પણ એ નદીઓનાં સાત નામો છે. વેદમાં અને યુનાનીઓનાં લખાણોમાં એ નામો હાલ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે.

વેદીક નામ	યુનાની નામ
સીંધુ	Indus
વીતાસ્તા	Hydaspes
અસીકની	Akesines
પરૂશની	Hydraortes
વીપાસ	Hyphasis
સતાદ્રુ	Hesydrus
કુભા	Kophen

એ નદીઓ જે આગળ સાત હતી તે હાલ પાંચ થઇ છે. તેને માટે કહેછે કે બબે નદીઓ પાછળથી જોડાઇને એક થઇ ગઇ છે. એવી જોડાઇ ગયલી નદીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

સીંધુ	Indus	સીંધુ (Indus)
કુભા	Kophen	
સતાદ્રુ	Hesydrus	વીપાસ (Hyphasis)
વીપાસ	Hyphasis	

એ જોડાઇ ગયા પછીની પાંચ નદીઓ જે ઉપરથી પંજાબના મુલકનું નામ પડ્યું છે, તેઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે. સતલજ, બીઆ, રાવી, ચીનાબ, અને જલમ. એઓમાંથી સતલજ તે છુટી સતાદ્રુ (Hesydrus or Saranges) અને જોડાયલી વીપાસ (Hyphasis) છે.

એ હપ્ત હિંદુના મુળક વિષે વંદીદાદના એ મુલકના વર્ણનવાલા ફકરામાં બોલતાં કહેછે કે "હપ્તહિંદુનો મુલક પુર્વ હિંદુસ્થાનથી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાન સુધી." એ વર્ણન ઉપરથી એવો વીચાર જાયછે કે તે વખતે એ 'સપ્તસિંધુ'વાલો મુલક તે આખો

હિંદુસ્થાન ગણાતો હોવો જોઈએ કારણ કે લખનાર ‘હપ્તહિંદુનું નામ દઈ ખોલ્લું જણાવેછે કે “હપ્તહિંદુ તે પુર્વ હિંદુસ્થાનથી તે પશ્ચિમ સુધી.” સ્પીગલે એટલો ભાગ આપ્યો નથી તે ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવેછે કે એટલા શબ્દો પાછળથી પેહેલવી તરેહ કરનારે હપ્તહિંદુ તે કેટલું તે દેખાડવા વધાર્યા હોય.

૧૬ રંગા.—એ ૧૬ મી જગાનું નામ શું છે તે વિષે મત ફેર છે. ડાકટર હાઉ એમાં કોઈ ચોકસ શેહેરનું નામ આવ્યું હોય એમ ગણતો નથી. પણ ઘણાખરા બીજા વિદ્વાનો એમાં આવેલા રંગુયાઓ શબ્દને વિષેસન ગણીને એ ૧૬ માં શેહેરને ‘રંઘ’ કરી ગણેછે. હવે એ ‘રંગા શેહેર તે કયું તે બાબે પણ ઘણો મત ફેર છે. બુનસન પોતાની ‘ઇજીપ્ત’ નામની ચોપડીના ત્રીજા વોલ્યુમમાં એ શેહેરની તપાસ લે છે તે એવું દેખાડવાને કે સઘલા આર્યનો ઇરાંનવેજથી કોઈ કુદરતી કારણો જેવાં કે બળતા પહાડોનું ફાટવું અથવા હવાની સખ્તાઈને લીધે, અથવા તો ધર્મ યા સંસાર સંબંધી મતફેરોને લીધે છુટા પડવાથી દેશાંતર કરતા કરતા એ પંદર મુલકોમાં એક પછી એક આવ્યા. હવે હિંદુસ્થાન સુધી આવી રહ્યા ત્યારે હવે વળી ૧૬ મી જગા ક્યાંથી આવી ? એ વીચાર ઉપરથી બુનસન તો એ ૧૬ મી જગાવાલા ફકરાને કોઈ પાછલા લખનારાઓએ દાખેલ કર્યો હોય એવું ધારેછે. પોતાનું અનુમાન બંધ બેસાડવામાટે તે એમ ધારે છે.

હારલેનાં કેહેવા પ્રમાણે વીનદીશમેન એને ‘સીંધુ,’ સ્પીગલ ‘જકઝારતીસ’ અને લાગાર્દ વોલ્ગા ગણે છે. હારલે પોતે એને ‘ઓકસસ’ ગણવાનું દરૂસ્ત ધારે છે. અસપંદીઆરજી રબાડી એ રંગાના મુલકને ખોરાસાનનો ઉપલો ભાગ જણાવેછે. તે ઉપરથી હારલે પોતાને ટેકો મળતો ગણેછે, કારણ કે ઓકસસ એ મુલકની નજદીકમાં છે. પેહેલવી તરજુમો કરનાર એને રૂમ કહેછે.

પ્રોફેસર રુથી એને ‘જકઝારતીસ’ ગણેછે અને પ્રોફેસર ગાઇગર ‘રંગા’ નદીને ચોકસ ‘જકઝારતીસ’જ ગણેછે. હવે જો રુથી,

ગાઈગર, સ્પીગલ વીગેરે વિદ્વાનોનાં મત સાથે એકમત થઈ આપણે એ ૧૬ મું શેહેર તે 'રંગા' નદીવાલો મુલક ગણ્યે અને એ 'રંગા'ને જકઝારતીશ ગણ્યે તો એક બાબદ એ વીચારને ટેકો આપતી દખાયછે અને તે એછે કે 'ઈરાનવેજ' જો આપણે જોયું કે 'જકઝારટીસ' અને ઓક્સસની વચ્ચે કયે હોવું જોઇએ તે મુલકમાં શ્રાપ ઉતરેલો જણાવ્યો છે તેજ શ્રાપ બોલેબોલ તેની નજદીકમાં આવેલાં એ 'રંગા'ના મુલકને ઉતરેલો જણાવ્યો છે. એ શ્રાપ [illegible] એટલે દેવની ઉત્પન કરેલી થંડી છે. એ ઉપરથી દીસેછે કે એ 'રંગા' ઇરાન વેજની ચોડેક છેટે હોવી જોઇએ જેમ જકઝારતીસ નદી ખરેખર છે.

પેહેલી પરગરદના એ ૧૬ મુળકો.—વંદીદાદની પેહેલી પરગરદમાં આવેલા ૧૬ મુળકોની તપાસ વીગતવારે આપણે તમામ કરી રહ્યા. એ તપાસ ઉપરથી આપણને માલમ પડેછે કે સઘલા વિદ્વાનો જેઓએ એ બાબદ ઉપર ધ્યાંન આપ્યું છે તેઓ નીચલા મુળકો માટે નજદીક એક મત છે.

અવસ્તાનાં નામો	હાલનાં નામો	ટીકા.
૧ શુઘ્ધ	સુઘ્ધ (સોગદીઆના)	
૨ મોઉરૂ	મર્વ	
૩ બાખધી	બલ્ખ	
૪ હરોયુ	હરીરૂદ (હિરાત)	
૫ વેહેરકાન	હીરકેનીઆ Hyrcania	હાઉ અને બુનસન એ શેહેરને કંદહારમાંઆવેલું 'અરગનદાબ' માનેછે.
૬ હરખઇતી	એરેકોશીઆ	ફકત 'ગાઈગર' જુદો પડેછે તે એને 'અરગનદાબ' ધારેછે.

૭	હએતુ મત	હેલમંદ
૮	રઘ	રએ
૯	હપ્ત હિંદુ	સપ્તસીંધુ

એ પ્રમાણે ૯ શેહેરોનાં નામ નજદીક એકામતે ચોકસ ઠડેછે.

'નીસય' શેહેર માટે ઘણો મતફેર છે કારણ કે એ નામનાં ઘણાં શેહેરો આગળ હતાં એવું ધારવામાં આવેછે. સ્પીગલ, બરનુફ, બુનસન અને હાઉ પ્રમાણે તે ખીલારોકી નીસયછે જે હાલનું નીશાપુર છે. યુષ્ટી અને હારલે એ મથકને મોરગાબની ખીનમાં ધારેછે. દાર્મસ્ટેટે ચોકસ નથી.

'વએ કેરેત'ને બરનુફ, લાસન, હાઉ, બુનસન અને સ્પીગલ સીજીસ્તાંન (સીસ્તાંન) ધારેછે. પણ હારલે, યુષ્ટી અને દાર્મસ્ટેટે પેહેલવી તરજુમાની માફક 'કાબુલ' ધારે છે.

'ઉર્વ'ને હાઉ અને બુનસન કાબુલ ધારેછે પણ બીજાઓમાં મતફેર છે. હારલે એને ખોરાસાનનું એક નહી જણાયલું શેહેર ગણેછે. યુષ્ટીના કહેવા પ્રમાણે કીપર્ટ એને 'ટેલબીસ' ગણેછે. દાર્મસ્ટેટે એને ઇસ્ફહાનની નજદીકનો મુળક ગણેછે. અસપંદીઆરજી રબાડી 'તુસ' કહેછે.

'ચખ્ર'ને સ્પીગલ અને બુનસનના કહેવા પ્રમાણે 'લાસન' ફીરદોશીનું વર્ણવેલું ચેહરમ ગણેછે. હારલે, હાઉ, યુષ્ટી અને દાર્મસ્ટેટે હાલનું ચર્ખ નામનું શેહેર ગણે છે.

'વરેન'ને હાઉ અને બુનસન ગીલાંન ગણેછે. બીજાઓમાં ઘણો મતફેર છે. પેહેલવી તરજુમો કરનારાઓ પોતે શકમંદ રહી કહેછે કે એને કોઇ 'કીરમાન' ધારેછે. બીજાં પેહેલવી લખાણો તેને તેબીરીસ્તાનમાં ગણેછે. રોથ તેને ઇરાંનની દક્ષિણ પુર્વે ગણેછે.

'રંગા'નો મુળક તે સ્પીગલ, યુષ્ટી અને ગાઇગર પ્રમાણે જકઝારટીશ આગળનો મુળક છે. હારલે એ રંગાને ઓકસસ ધારેછે વીનદીશમેન સીંધુ અને લાગાર્ડ વોલ્ગા ધારે છે. પેહેલવી સરેહ કરનારાઓ એ મુળકને રૂમનો મુલક ધારેછે.

એ મુળકોનાં સ્થળ વિશે તકરાર.—એ મુળકોના સ્થળ વિષે એક વખત ઘણો મતફેર હતો. કેટલાક વિદ્વાનો એ દેશોને પુર્વ ઇરાન (જે ઇરાંન તે છેક પુર્વે હાલનાં આફ્ગાનીસ્તાનના મુળક સુધીનો અઇર્યનો મુળક)માં ગણતા; તો કેટલાકો એઓને પશ્ચિમ ઇરાનમાં મીદીઆ તરફ મેલતા અને તે કારણને લીધે જરથોસ્તને મીદીઅન ફીલસુફ ગણતા. હાલમાં પ્રોફેસર ગાઇગરે એ સવાલ ઘણો કાબેલ્યતથી હાથ ધર્યો છે. અને તે ખાતરીથી જાણાવેછે કે પુર્વ ઇરાન અવસ્તાવાલાઓની જનમ ભુમી હતી. તેની પેહેલી સાબેતી તો, એ મુળકોની જગાઓની જે તપાસ આપણે ઉપર લીધી તે ઉપરથીજ મળેછે. આપણે એ તપાસમાં જોયું કે એ ૧૬ મુળકોનાં સ્થળો તો સઘલાઓનાં એકામતે નક્કી થઈ ચુકાં છે અને તેઓ હાલનાજ કેટલાક શેહેરોનાં નામ દીસેછે, જેમકે સુઘ્ઢ (સોગદ), મોઉરૂ (મર્વ), બાખધી (બળખ). હરોયુ (હરીરૂદ), હએતુમત (હેલમંદ), રઘ (રએ), અને હપ્તહિંદુ (સપ્ત સીંધુ). એ સઘલાં શેહેરો ઇરાનના પુર્વ ભાગ તરફ આવેલાં છે. ત્યારે ખોલ્લું સાબેત થાયછે કે એ અવસ્તાવાલાઓની જનમ ભૂમી પુર્વમાં હતી.

વળી એ ૧૬ મુલકો ઉપરાંત બીજી જગાઓનાં નામો જે અવસ્તામાં મલેછે તે નામો પણ ઇરાંનના મુળકના પુર્વ ભાગોની જગાઓનાં નામો છે. દાખલા તરીકે આંવા યષ્ટમાં અને બુનદેહશમાં આવેલો 'પએસનઙ-હ'નો મુળક (જે હાલની અફગાનીસ્તાનની પીશીનની ખીનવાળો મુળક છે) અને હવારીઝેમ (હાલનું ખારઝેમ).

નદીઓનાં નામો અવસ્તામાં આવેછે તે પણ ઇરાનની પુર્વે આવેલી હાલની નદીઓ સાથે મલેછે જેમકે 'રંગા' (તે હાલની સરદર્યા અથવા જેકઝારતીસ)

વળી અવસ્તામાં જે ઇરાનના મુળકની પ્રફૃતીક હાલતનું જે વર્ણન આવેછે તે પણ ઇરાનના મુળકના પુર્વ ભાગને વધારે લાગુ

પડેછે, એમ મી૦ ગાઇગર ઘણી કાબેલ્યતથી દેખાડવાની કોશેસ કરેછે અને તેમાં તે વણેક દરજ્જે ફતેહ પાંમેછે.

અવસ્તામાં આવેલાં બીજાં શેહેરો યા મથકો.

મેહેર યષ્ટનાં મથકો.—મેહેર યષ્ટ (ફ. ૧૪)માં નીચલાં ૬ નામો મલેછે. ૧ આઇશકત, ૨ પોઉરૂત, ૩ મોઉરૂ, ૪ હરોયુ, ૫ ગઓમસુધ્ધ અને ૬ ખાઇરીઝેમ. એ નામોઆંના ત્રીજાં, ચોથાં અને પાંચમાં નામો આપણે આગળ જોયું કે હાલના મર્વ, હીરાત અને સુગ્દના મુળકોનાં છે. મેહેર યષ્ટમાં આવેલાં સઘલાં નામો નદીઓને કીનારે આવેલાં શેહેરોનાં નામો છે. એમ એ ફકરાનાં વર્ણન ઉપરથી દીસેછે કારણ કે ત્યાં નદીઓને એ શેહેરો તરફથી વેહેતી જણાવી છે. ઉપલાં ત્રણ શેહેરો તો એ પ્રમાણે નદીપર આવેલાં છે, જેમકે હીરાત આગળથી હરી નદી, મોઉરૂ આગળથી મર્વની નદી અને સોગ્દ આગળથી એજ નામની એક નદી વહેછે. એ સઘલાં નામો ઇરાનની ઉત્તર પુર્વે આવેલા મુલકોનાં નામો છે.

આઇશકત.—એ કયો મુળક છે તે ચોકસ કહેવાઇ શકાતું નથી. સ્પીગલ એને વિષે કાંઈ બોલતોજ નથી. દાર્મસ્ટેટે ધારેછે કે એ નામ 'જકઝારટીશ' નદીપર આવેલી 'અલેકઝાન્દ એસકત' નામની જગાની યાદ આપેછે. હારલે એને 'પારોપામીસસ' નામની જગા ધારેછે. પણ એ નામને ઇશકત નામના પહાડ સાથે કાંઇ સંબંધ કાંય નહીં હોય? 'ઉપઇરીસએન' પહાડના એક ભાગ તરીકે જે ઇશકતા નામનો પહાડ આવેછે, જેની આપણે હવે પછી તપાસ લેઇશું, તે પહાડમાંથી એજ નામની વેહેતી એક નદીનાં સ્થળપર એ મથક આવ્યું હોય.

પોઉરૂત.—હારલે અને સ્પીગલ એ મથકને 'એરેકોશીઆ'ની ઉત્તરે અને 'પેરોપામીસસ'ની દક્ષણે ગણેછે. દાર્મસ્ટેટે કહેછે કે એ નામ જકઝારટીસ અને ઓકસસ નદીઓની વચ્ચે

આવેલાં પારતાસીન (Partacene)ના મુળકનાં નામની યાદ આપેછે. ઇજશનેના ૧૦ માં હામાં 'ઇશ્કત' અને 'પોઉરૂત' કરીને 'પહાડ'ને અર્થે જે શબ્દો આવેછે અને જે શબ્દો કેટલાકો અમથાં સાધારણ નામ તરીકે, અને કેટલાકો વિશેષ નામ તરીકે આપેછે તે એજ નામો હોય અને તે પહાડનાં નામો હોય.

ખવારીઝેમ.—એ નામ સઘલાઓ પ્રમાણે હાલનું 'ખારઝમ' છે જે ખીવાની દક્ષિણે અને ખોરાસાનની ઉત્તરે આવેલું છે.

હારલે કહેછે કે એ પાંચે મુળકોવાલી જગા જેછે તે 'મારઝીઆના'ની જગા છે જેના મધ્ય ભાગોમાંથી યુનાનીઓએ વર્ણવેલી નીચલી નદીઓ વહેછે.

Dargamonis, Dargidus, Zariaspes, Margus, Ochus, અને Etymander (હાલની હેલમંદ)

આવાં યષ્ટમાં જણાવેલા મુલકો.

આવાં યષ્ટમાં જૂદા જૂદા મહાન પુરૂષોએ આવાં અર્દવીશુરની બંદગી કયાં કયાં કરી તેઓનાં નામો આવે છે તે નામો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ હોશંગે	અલબુર્ઝનીપહાડની નીચેની જગા ઉપર
૨ જમશેદે	હુકઇર્ય પહાડ ઉપર.
૩ અઝી દહાકે (જોહાકે)	બઉરીમાં.
૪ ફ્રેદુને	વરેન (ગેલાંન)માં.
૫ કેરેસાસ્પે	પિસનડ.હ આગળ.
૬ અફ્રાસીઆબે	જમીનનાં ભોંએરામાં (હન્કઇને).
૭ કાઉસે	એરેઝીફ્ય પહાડ ઉપર.
૮ કૈખશરૂએ	ચએચસ્તે સરોવરના કીનારા ઉપર.
૯ તુસ	કાંઇ ચોકસ મથક નથી.
૧૦ વેસેના ખાનદાનના છોકરાઓએ	કંઘ દેઝ આગલ

૧૧ વફ્નવાજે	બંદગી કરવાની કોઈ ચોકસ જગાનું નામ નથી, જોકે, જો તેની મુરાદ પાર પડે તો રંઘા નદી આગળ ક્રિયા કરવા કબુલ થાય છે.
૧૨ જામાસ્પે	બંદગીની જગાનું નામ નથી.
૧૩ પોઉરૂ ધાક્તિના છોકરા અશવજદડ.હે અને સાયુજ્રૂદ્રિના છોકરા અશવજૂદંડ.હે અને થ્રીતએ.	અપામ નપાતની નજદીક.
૧૪ નોજરના છોકરા વીસ્તઉરૂષે	વીતડ.હાઇતી નદી આગળ.
૧૫ ફ્યાનના યોઇસ્તએ (ગોસ્ત ફ્યાને)	રંઘાનદીના કીનારાપર
૧૬ જરથોસ્તે	વેહેદાઇતી નદીવાલા ઇરાનવેજમાં
૧૭ કએ ગુસ્તાસ્પે	ફરજદાનુ નદીના કીનારાપર.
૧૮ જઇરી-વઇરીએ	વેહેદાઈતી નદીપર
૧૯ અરજાસ્પે	વોઉરૂકશ દર્યાની નજદીક

એ પ્રમાણે ૧૯ માહાન પુરૂષોએ આવાં અર્દવીશુરની જૂદી જૂદી જગાઓપર બંદગી કીધી હતી. એઓમાંથી અલબુર્ઝ, હુકર્યે, એરેઝીફીઅ અને કંગદેઝની પહડોનાં મથાળાં તલે આપણે તપાસ લેઇશું. ચએચસ્તે સરોવરની તપાસ પણ અસ્નવન્ત પહાડનાં મથાલા તલે લેઈશું. ઈરાનવેજ અને વરેન (ગીલાંન)ની તપાસ આપણે વંદીદાદનાં ૧૬ મુળકોની બાબદમાં લીધી. વીતંઘહઇતી, વેહેદાઈતી, દાનું, અને ફરજદાનુની તપાસ આપણે નદીઓના મથાળા તલે લેઇશું. વોઉરૂકશની દર્યાનાં મથાળા તલે લેઇશું. અહીં આપણે 'બવરી' અને 'પીસનડ.હે'નાં સ્થળોની તપાસ લેઇએ.

બવરી—એ શેહેર ખીલારોકી ભાષાનું 'બબીરૂ' અને હાલનું 'બાબીલોન' છે. એનાં સંબંધમાં આવેલા અઝીદહાક (જોહાક)ને ફીરદોશીએ અને બીજા ફારસી લખનારાઓએ 'આરબ' ગણ્યો છે.

પીસનડ·હ—આવાં યષ્ટ (ફ· ૩૭)માં કહે છે કે કેરેશાસ્પે એ જગાએ અર્દ્વીશુરની બંદગી કરી હતી· હવે એ કેરેશાસ્પને માટે ફરવરદીન યષ્ટ (ફ· ૬૧)માં કહે છે કે 'તેનાં શરીરની કેટલાંક ફરોહરો પાસબાની કરે છે.' એ એની સમાધીની (Trance) ની હાલતનો ઈસારો છે,[1] કે જે હાલતમાં કહે છે કે ફરોહરો તેનાં તનની પાસબાની કરે છે· હવે પેહેલવી બમન યષ્ટ (બા· ૩ ફ· ૬૦ માં અને બુનદેહેશ (બા· ૨૯ ફ· ૭)માં પણ કેરેસાસ્પની એ સમાધીની હાલતનો ઇસારો કરે છે· વળી જેમ અવસ્તામાં એની જગા પીસનડ·હ જણાવી છે તેમ બુનદેહશમાં "પેસીઆનસાઇ" કરી જણાવી છે· ત્યારે નક્કી થડે છે કે એ બેઉ જગા એકજ હોવી જોઇએ. એટલે ત્યારે એ પીસનંડ·હ તે પેહેલવીની 'પેસીઆનસાઇ' નામની જગા છે· હવે એ પાછલી જગાને માટે બુનદેહેશ (બા· ૨૯ ફ· ૧૧)માં ખોલ્લું કહે છે કે તે "કાબુલસ્તાન"માં આવી છે· વળી ત્યાં વધુ એ જણાવે છે કે 'કાબુલસ્તાન'નાં એ 'પેસીઆનસાઇ'ની જગા ઘણી મશહુર ઉંચાણમાં આવેલી જગા છે· એ વર્ણન ઉપરથી ત્યારે નક્કી થડે છે કે એ જગા હાલમાં કાબુલની નજદીક આવેલી 'પીસીન' ની ખીનવાલી જગા હોવી જોઇએ, કે જેને વિષે છેલ્લી અફગાન લડાઇમાં આપણે ઘણું સાંભલ્યું છે·

રામયષ્ટમાં આવેલી જગાઓ.

ક્વિરીન્ટ દુઝીત—રામ યષ્ટ (ફ· ૧૯) માં 'ક્વિરીન્ટ દુઝિત' કરી શબ્દો આવે છે જેનો સ્પીગલ, હારલે, વાછા—મેહેર૭

(૧) હાલમાં થીઓસોફી (યોગ વિદ્યા) એમ માને છે કે એક માણસ ચોકસ તબીઅતથી પોતાનાં કાલબુદમાંથી પોતાનો આત્મા બહાર કાઢી શકે અને ગમે તેમ પાછો લાવી શકે· કએખોશરૂ અને પેશોતનને આપણામાં અમ્મર ગણ્યા છે તેઓ વિષે એઓ એમ માને છે કે તેઓ સમાધીની હાલતમાં પડયા હતા.

રાના, જેમ આજ સુધી કરવામાં આવ્યો છે તેમ અર્થ કરે છે કે "ખરાબ જંગલ" 'વેરાન જગા.' પણ દાર્મેસ્ટેટે એને વિશેષ નામ ગણી એક જગાનું નામ ગણે છે. એ યશ્તમાં કહે છે કે "અઝીદહાકે (જોહાકે) વએ ઈજદને સુનેરી બેઠક ઉપર........ વેરાંન જંગલમાં આરાધ્યો." હવે અહીં દાર્મેસ્ટેટે 'વેરાન જંગલ' માટે આવેલા શબ્દો "કિવરીન્ટ દુઝિત" ને એક જગાનું નામ ગણે છે અને તે 'હમઝ' નામના મુસલમાન ગ્રંથકારે લખેલી બાબદ સાથે નીચે પ્રમાણે જોડે છે.

"હમઝ કહે છે કે 'અઝીદહાક' બાબીલોનમાં રહેતો હતો કે જ્યાં તેણે કલન્ગ (ફા. કલંગ–બગલું) નામના પક્ષીને રૂપનો એક મેહેલ બાંધ્યો હતો જેને તે કુલન્ગ દીસ (એટલે કુલન્ગનો કીલ્લો) કહેતો હતો. ત્યાંના રહેવાસીઓ તેને દીસ હેટ કહેતા હતા" હવે જંદનો 'કિવરીન્ટ દુઝીત' તે એ કુલન્ગ દીસ હોય. અને 'દીસ હેટ' તે જંદ 'દુઝીત' છે. હવે એ 'કિવરીન્ટ' એક જગાનું નામ છે કે કલન્ગ (પક્ષી) નો જંદ શબ્દ છે તે વિષે કોઇને શક રહે. ગમે તે હોય, પણ એ બવરી (બાબીલોન) ના એક મેહેલનું નામ છે. શાહા નામામાં એને 'દીઝુખ્ત' કહયો છે.

સ્પએતનીશ રઝુર નામનું જંગલ—ઉપલીજ યષ્ટમાં "સ્પએતનીશ રઝુર" નામના શબ્દો આવે છે, જેનો અર્થ સફેદ જંગલ થાય છે. હારલે અને સ્પીગલ એઓને સામાન્ય નામ ગણી ઉપલો અર્થ કરે છે, પણ વાછા–મેહેરજીરાના અને દાર્મેસ્ટેટે એ શબ્દોને એક ખાશ જંગલનું નામ ગણે છે, જેમ તે બુનદેહશ પ્રમાણે ખરેખર દીસે છે. બુનદેહશના ૨૧ મા બાબ (ફ. ૧૬) માં એ જંગલનું નામ આવે છે ત્યાં તેને સર્વે જંગલોમાં મોહટું ગણ્યું છે. બમન યષ્ટના ત્રીજા બાબ (ફ. ૯) માં એ જંગલને શાહ ગુસ્તાસ્પ અને અરજાસ્પ વચ્ચેની છેલ્લી લડાઇનું મથક ગણ્યું છે, જે જોતાં એ 'બલ્ખ' ની નજદીકમાં હોવું જોઇએ.

પહાડો.

જમ્યાદ યશ્ટની ભૂગોળ.—જેમ વંદીદાદની પેહેલી પરગરદ અવસ્તાના વખતના મુખ્ય મુળકોની એક નાની ભૂગોળ છે તેમ જમ્યાદ યષ્ટ પૃથ્વિપરના પહાડોની એક નાની ભૂગોળ છે. એ યષ્ટ જેમ એક હાથપર એક નાની ભૂગોળ છે તેમ બીજા હાથપર પેશદાદીઅન અને કેઆનીઅન વંસના પાદશાહોની એક નાની તવારીખ છે, કારણકે એ યષ્ટમાં એ પાદશાહોની જીંદગીના ઈસારાઓ છે. દાર્મેશટેટે એને એક ટુંકું શાહનામું ગણે છે. આપણને તો તેની ભૂગોળ સાથે કામ છે.

જમ્યાદ યષ્ટ (ફ. ૭) પ્રમાણે આપણી જમીનની સપાતી ઉપર **૨૨૪૪** પહાડો છે. બુનદેહશ (બાબ ૧૨ ફ. ૨) પણ એજ સંખ્યા જણાવેછે. એ સંખ્યા પર્વતો (પહાડોની હાર), પહાડો, ડુંગરો, ટેકડીઓ સર્વ મલીને ગણેલા લાગેછે. જમ્યાદ યષ્ટ પ્રમાણે એઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ હરઇતી [illegible]

૨ અરેધ—મનુશની પેલીમેર 'જેરેધ, [illegible]

૩ ઉશીદરેન [illegible]. એ શબ્દની આગળ [illegible] ઉશીદાઓ કરીને શબ્દ આવેછે, તેને સ્પીગલ અને હારલે વિશેષ નામ ગણી જૂદા પહાડનું નામ ગણેછે, પણ એ શબ્દ ફકત વિશેષણ છે. 'ઉશીદરેન' પહાડ આપણા અવસ્તા પ્રમાણે એક બુલંદ પહાડ છે જેની ઉપરથી આપણા બરહક પેગમબરે ખોદા પાસેથી ધર્મ મેલવ્યો હતો. 'ઉશીદરેન' શબ્દનો અર્થ 'અક્કલ ધરાવનાર' થાયછે. એ પહાડને એ નામ એટલામાટે મલ્યું કે તેની ઉપર બંદગી અને એબાદત કર્યાથી અને ખોદાઈ ભેદ ભરમો અને ફીલસુફી ઉપર વીચાર કર્યાથી આપણો પેગમબર પોતાનો નવો મહજબ જાહેર કરવાને ફતેહ પામ્યો. એ કારણને

લીધે એ પહાડને ઇજશાને (હા. ૧ ફ. ૩૧; હા. ૨ ફ. ૫૪; હા. ૩ ફ. ૫૫; હા. ૪ ફ. ૪૫; હા. ૨૨ ફ. ૩૧; હા. ૨૫ ફ. ૨૨)માં ખાશ રીતે યાદ કર્યો છે. હવે જે અર્થ એ પહાડનું ખુદ નામ 'ઉશીદરેન' શબ્દ દેખાડેછે તેજ અર્થ એક વિશેષણતરીકે દરસાવામાટે એની આગમચ 'ઉશીધાઓ' શબ્દ વપડાયલો છે. બાકી 'ઉશીદરેન' પહાડથી 'ઉશીદાઓ' નામનો જૂદો પહાડ હોય એવું નથી. એની એક ઘણી ચોકસ સાબેતી હોરમજદ યષ્ટ (ફ. ૩૧) પરથી મલેછે, જ્યાં પણ એ પહાડને આરાધ્યો છે. ત્યાં કહેછે કે "અઓમ ગઇરીમ્ યજમઇદે યિમ્ઉષિદાંમ ઉષિદરનેમ" એટલે "આએ પહાડ કેજે હુશીઆરી આપનાર (ઉષિદાઓ) ઉશીદરેન છે તેને હમો આરાધીએ છીએ"

હવે એ ફકરામાં 'અઓમ' 'ગઇરીમ' અને 'યિમ' એ ત્રણે શબ્દો એક વચનમાં છે, તેથી ખોલ્લુ માલમ પડેછે કે અંહી ફકત એકજ પહાડ ગણ્યો છે. જો 'ઉશીદાઓ' પણ કોઈ જૂદો પહાડ હતે તો એમ એક વચન નહી વાપડતે. એ ફકરા ઉપરથી ત્યારે માલમ પડેછે કે જેમ એ ફકરામાં તેમજ જમ્યાદ યષ્ટમાં એ શબ્દને 'ઉશીદરેન'નો વિશેષણ ગણ્યો છે. કદાચ એ 'ઉશીદાઓ' શબ્દ પછવાડેથી એક વિશેષ નામ તરીકે 'ઉશીદરેન' પહાડને બદલે વપડાવા લાગો હોય કારણ બેઉ શબ્દના અર્થ એકજછે. એ બની શકે એમ છે. કારણ પેહેલવી બુનદેહશ (બાબ ૧૨ ફ. ૨ ને ૧૫) માં અને હમકારાની આફ્રીનમાં 'ઉશદાસ્તાર' નામનો એક પહાડ આવેછે તે પણ એજ 'ઉશીદરેન' પહાડનું બીજું નામ છે. પાછલું અવસ્તા નામ છે ત્યારે પેહેલું પેહેલવી નામ છે.

હવે જમ્યાદ યષ્ટની પહાડોની ટીપમાં 'ઉશીદાઓ' 'ઉશીદરેન'થી એક જૂદો પહાડ નથી, કે જેમ હારલે, સ્પીગલ અને વેસ્ટ (બુનદેહશના તરજુમામાં પાનું ૩૫ નોટ ૮ માં) ધારેછે તેમ, પણ ફકત 'ઉશીદરેન'નું વિશેષણ છે તેની સાબેતી એજ યષ્ટ ઉપરથી મલેછે. એ યષ્ટમાં એ 'ઉશીદરેન' પહાડનાં નામ પછી બે નામ

મેલી 'અરેઝુર' નામના પહાડનું નામ આવેછે ત્યાં તે પહાડને બોલ્લે બોલ્લો (·ܕܐܘܪܗ) છશ્યો (પહાડ) કહયો છે. હવે જો આપણે 'ઉશીદાઓ'ને 'ઉશીદરેન'થી એક જૂદો પહાડ ગણ્યે તો એ 'અરેઝુર' પહાડ સાતમો થાય કે જેમ તે નથી.

હવે આપણે આપણી ટીપ આગળ ચલાવીએ.

૪ અરેઝીફ્ય ૫ ફ્રઓરેપ ૬ અરેઝુર ૭ બુમ્ય ૮ રઓઇધીત ૯ મઝીશીશ્ગવત ૧૦ અંતરેદંઘ્રુ ૧૧ એરેઝીશ્ ૧૨ વાઇતીગએસ.

એ પ્રમાણે એ બાર પહાડોને પેહેલો, બીજો એમ ગણેલા છે તે ઉપરથી એઓનાં નામો ચોકસ મુકરર કરવાનું સેહેલ થઇ પડ્યું છે. પણ હવે પછીનાં નામો વિષે તે કેતરમો તે જણાવ્યું નથી. તેથી એક શબ્દ પાહાડનું નામ છે યા ફક્ત એક પૃથક વીચાર દેખાડનાર શબ્દ છે તે મુકરર કરવું મુશકેલ પડે છે.

૧૩ આદરન ૧૪ બયન ૧૫ ઇશકતા.

એ 'ઇશ્કતા' પહાડની પછી 'ઉપાઇરીસએન -ܐܘܦܐܝܪ ·ܣܝܢ' એવો શબ્દ આવે છે. તેને હારલે અને સ્પીગલ વિશેષન ગણી તેનો અર્થ કરે છે કે "ઇશ્કતા પહાડ જે સએન (સીમોર્ગ, સ્પીગલ પ્રમાણે ગરૂદ પક્ષી અને હારલે પ્રમાણે સકરો) પક્ષી ઉડી શકે તેથી પણ ઉંચો." પણ દાર્મેસ્ટેટે એ શબ્દને વિશેષ નામ ગણે છે અને ઇશ્કતા 'ઉપાઇરીસએન' નામનો એક પહાડ ગણે છે અથવા તો ઉપાઇરીસએનને એક પહાડની હાર (Mountain range) ગણી એ શબ્દનો અર્થ એમ કરે છે કે "ઉપાઇરીસએન નામની પાહાડની હારવાલો ઇશ્કતા." "ઉપાઇરીસએન"ને એમ વિશેષ નામ ગણી દાર્મેસ્ટેટે એ પહાડને બુનદેહશ (બા. ૧૨ ફ. ૯)માં આવેલો 'અપરસેન' પહાડ ગણેછે જે બુનદેહશમાં લખવા પ્રમાણે ઇરાનમાં સીસ્તાંનથી સુસીઆના સુધી દોડે છે. ઇજીશનેના ૧૦ મા હા (ફ. ૧૧)માં પણ એ 'ઉપરીસએન' શબ્દ આવે છે. વેસ્ટના કહેવા પ્રમાણે એ પણ એક પહાડનું

નામ છે. અને તે એજ જમ્યાદ યષ્ટવાલો અને બુનદેહશવાલો પહાડ છે. પણ ઇજશનેના ૧૦ મા હામાં આવેલો એ શબ્દ પણ ખરેખર એક પહાડનું નામ છે કે એક પૃથક વીચાર દેખાડનાર શબ્દ છે તે ચોકસ કહેવું મુશકેલ છે. એ ફકરામાં પણ સ્પીગલ એ શબ્દનો અર્થ જમ્યાદ યષ્ટની માફકજ કરે છે. હારલે ત્યાં એ શબ્દને વિશેષ નામ ગણી તરજુમો કરે છે પણ નોટમાં પોતાનો શક દેખાડે છે. 'સાતે અમસપંદો'ની (હમકારાની) આફ્રીનમાં થોડાક પહાડોના નામ આવે છે તેમાં મેહ પારસીન કોહનુ નામ આવે છે તે એજ નામ હોય. ખુદ બુનદેહશમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે 'અપરસેન' પહાડ આવે છે તે નામ પણ કોઇક નકલોમાં વેસ્ટના કહેવા પ્રમાણે 'હરપારસેન' આવે છે અને યુષ્ટી તો એ નામ એમજ વાંચે છે.

એ મુશકેલી વચ્ચે એવું દીસે છે કે વેસ્ટના કહેવા પ્રમાણે અને દારમસટેટેના ધારવા પ્રમાણે એ કોઇ મોહતા બુલંદ પાહાડની હારનુ નામ હોય અને એ નામ તેને તેની ઘણી ઉંચાઇને લીધે મલ્યું હોય, ઉંચાઇ કે જે ઉપર 'સએન' પક્ષી પણ જઇ ન શકે. પણ અંહી તો એ શબ્દ ફકત 'ઇશ્કુતા' પહાડનો ગુણ દેખાડવા ઉપયોગમાં આવ્યો હોય.

એ શબ્દની પછી 'કાંસો—તફેધ્ર' અને 'વફ્ર' એવા શબ્દો આવે છે તેને વિષે મને શક જાય છે કે એ શબ્દો પણ કોઇ ચોકસ પહાડના નામો નથી. સ્પીગલ અને હારલે એ બે શબ્દોને પહાડનાં નામ ગણે છે અને દાર્મસ્ટેટે ધારે છે કે એ બેઉ શબ્દો મલી કદાચ એક પહાડનુ નામ હોય. હું ધારૂં છું કે એ શબ્દો પણ 'ઉપઇરીસએન'ની માફક 'ઇશ્કુતા' પહાડનો ગુણ દેખાડનાર હોય. એમ ગણવાનો સબબ એ છે કે ત્રીજા ફકરાથી શરૂ થતા પેહેલા ત્રણ પહાડો 'આદરન' 'બયન' અને 'ઇશ્કુતા' એ દરેકને પછવાડે ‒૲ 'ચ' એટલે 'અને' આવે છે એજ પ્રમાણે 'ઉપઇરી સએન' અને 'કાસોતફેધ્ર' અને 'વફ્ર' જો પહાડનાં નામ

હતે તો એ શબ્દોની પછવાડે હારબંદ એક પછી એક 'ૡ' આવતે. એ ઉપરથી દીસે છે કે એ શબ્દો ફક્ત ઈશીકતાનો ગુણ દેખાડે છે કે "ઇશીક્તા પહાડ કે જે ઉપઇરીસએન હારને લગતો છે (અથવા જે એટલો ઉંચો છે કે તેની ઉપર પક્ષી પણ ઉડી ન શકે) અને જે 'કાંસોતફ્ધ્ર' અને 'વફ્' છે. હવે 'વફ્'નો અર્થ એમ થાય કે જે "બરફ્થી ઢંકાયલો" છે. પણ "કાંસોતફ્ધ્ર"નો અર્થ શું તે ચોકસ કહેવાઇ શકાતો નથી. એ શબ્દમાં "કાંસો" શબ્દ છે તે કદાચ 'કાંસુ' નદી હોય અને એ પહાડનો કાંસુ નદી સાથે કાંઇ સંબંધ દેખાડવાની એ શબ્દથી મતલબ હોય, જે કાંસુ નદી પણ 'અપરેસન' કુહની માફક સીસ્તાંનમાંજ છે.

એ પછી નીચલા પહાડોનાં નામ આવે છે.

૧૬	હમનકુન	૨
૧૭	વસ્ન	૮
૧૮	ફ્રાવંકુ	૮
૧૯	વીદ્દવન	૪

એ પહાડોના નામ સાથે જે સંખ્યા જણાવી છે (અને જેના આંકો ઉપલી ટીપમાં જમના હાથપર મેલેલા છે) તે એ નામોના પહાડોની એટલી ટોંચો હોય કે જે પહાડોનાં નામથી જણાયલી હોય.

પછી નીચલા પહાડોનાં નામો હારબંદ મળે છે. ૨૦ અએઝખ, ૨૧ મએનખ, ૨૨ વાખેધ્રક, ૨૩ અસય, ૨૪ તુધ્રસ્ક, ૨૫ ઈશવ, ૨૬ દ્રઓશીસવાઓ, ૨૭ સાઇરીવાઓ, ૨૮ નંધુશમાઓ ૨૯ કકહ્રુશ, ૩૦ અંતરેકડ., ૩૧ સીચીદવ, ૩૨ અહુન, ૩૩ રએમન, ૩૪ અશ-સ્ટેમબન, ૩૫ ઉરૂન્યોવાઇધીક, ૩૬ અસ્નવન્ત, ૩૭ ઉશઓમ, ૩૮ ઉશ્ત ખરેનાઓ, ૩૯ સ્યામક, ૪૦ વફ્યાઓ અને ૪૧ વોઉરૂશ.

એ હારબંદ નામો પછી એક "યહમ્ય" શબ્દ આવે છે તેને પણ પ્રોફેસર હારલે એક પહાડનું નામ ગણે છે. તે છે હેક

કે 'યહ્મ્ય' શબ્દની તેનાં સાધારણ અર્થમાં અંહી કાંઇપણ અ-ગત નથી માટે તે એક પહાડનુ નામ હોવું જોઇએ. પણ ઉપર આવેલા બે ત્રણ શબ્દોને આપણે જે સબબથી વિશેષ નામ ત-રીકે રદ કર્યા તેજ સબબથી એ 'યહ્મ્ય' શબ્દને પણ વિશેષ નામ તરીકે રદ કરીશું, કે જ્યારે સઘલાં હારબંદ નામોની પછ-વાડે એક પછી એક ચાલુ '𐬗𐬀' 'ચ' એટલે 'અને' શબ્દ વાપ-ડયો છે અને જ્યારે 'યહ્મ્ય'ની પછી નથી વાપડયો ત્યારે એ વિશેષનામ તરીકે કોઇ પહાડનું નામ નહી હોવું જોઇએ. એ '[illegible]' યહ્મ્યશબ્દ [illegible] (य=જે) શબ્દનું સ્ત્રીલીંગ સાતમી એક વચનનું રૂપ છે અને તે હું ધારૂં છું કે, પે-હેલા ફકરાની શરૂઆતમાંજ, જ્યાં પહાડોનું નામ દેવાનું શરૂ કરે છે ત્યાં, [illegible] "પઇતી આયઝેમા" એ-ટલે "આએ જમીન પર" એવા શબ્દો આવે છે તેને લાગે છે. વર્ણન કરનાર પહાડોની લાંબી હારનું વર્ણન કરી, પાછું જાણે કહે છે કે "જે જમીનમાં (ઉપર) નીચલા પહાડો છે."

એ પછી બીજા નીચલા પહાડોનાં નામો આવે છે. ૪૨ જતર, ૪૩ અધુતવાઓ, ૪૪ સ્પીતવરેનાઓ, ૪૫ સ્પેંતોદાત ૪૬ કદ્રવ અસ્પ, ૪૭ કઓઇરીસ, ૪૮ તએર.

એ નામો પછી એક 'બરોસ્રયન' કરી શબ્દ આવે છે, જેને દાર્મસ્ટેટ, હારલે, સ્પીગલ, વાછા-મેહેરજીરાના વીગેરે વિશેષ નામ લેઇ એક પહાડનું નામ ગણે છે. પણ એની પછવાડે બીજા પહાડોનાં નામની મીસાલે '𐬗𐬀' આવ્યો નથી તે ઉપરથી મને એ શબ્દ આગલા પહાડ 'તએર'નો ફકત ગુણ દેખાડનાર શબ્દ દીસે છે. એ શબ્દનો ધાતુ પ્રમાણે અર્થ "ઉંચે જનાર, બુલંદ" એવો થઇ શકે. જેમ બેહરાંમ યષ્ટ (ફ. ૩૭)માં બેહેરાંમ યજદને માટે આપણને 'બરો-ખ્રેન' એવો સામાસીક શબ્દ મળે છે, તેમજ એ શબ્દ બનેલો છે. એ શબ્દમાં [illegible] શબ્દનો અર્થ [illegible]-श्रि જવું, ઉપરથી 'જતો' એમ થાય છે.

એ શબ્દ પછી બાકીના પહાડોના નામ નીચે પ્રમાણે આવે છે. "૪૯ બરન, ૫૦ ફ્રાપયાઓ, ૫૧ ઉદ્રય અને ૫૨ રએવન્ત"

અહીં જમ્યાદ યષ્ટના પહાડોની ટીપ ખલાસ થાય છે. એની સેવટે પહાડોનાં નામ કેમ આપવામાં આવે છે તેનો એક ઈસારો છે. જગાઓનાં નામો કેમ આપવામાં આવે છે તે જાણવા માટે તે અગતનો છે. ત્યાં કહે છે કે "પહાડોની નજદીકી અને ત્યાંના દેખાવો ઉપરથી તેઓનાં નામો આપવામાં આવે છે."

એ સઘલા પહાડો કયાં કયાં આવેલા છે તે અવસ્તામાં ચોકસ જણાવ્યું નથી, તે ઉપરથી તેઓ હાલના કયા પહાડો સાથે મળે છે તે મુદ્દલ કહેવાઇ શકાતું નથી. એ પહાડોમાંના જેઓ વિષે પેહેલવી વીગેરેમાંથી કાંઇક જ્ઞાન મલે છે તેઓની થોડીક હકીકત આપણે અંહી તપાસીએ.

હરઈતી બરેશ (અલબુર્ઝ)—એ પહાડને 'હરબેરેઝઇતી' કરીને પણ કેઠે કેઠે લખેલો છે. એ શબ્દનો છુટો અર્થ "પાણીની ઉંચી જગા" એટલે "ઉંચી જગા જ્યાંથી પાણી વેહે છે તે" એમ થાય છે. હાલમાં નકશા ઉપર નજર કરતાં ઇરાનની ઉત્તરે આવેલા પહાડોની હારને એનું પાછલું નામ અલબુર્ઝ આપેલું છે. પણ એવું દીસે છે કે અવસ્તાના વખતમાં એ પહાડનો વીસ્તાર વધારે મોહતો હોવો જોઈએ. તેનો પુર્વ પશ્ચિમે અને તેમાં મુખ્ય કરીને પુર્વે ફેલાવો વધારે હોવો જોઇએ. હાલમાં અલબુર્ઝ જેમ નકાશામાં દેખાડયો છે તેમ તેમાંથી કીઝીલ ઓઝેન, એરેસ અને બીજી થોડીક નાથલી નદીઓ વહે છે પણ એની હદ પુર્વ ભણી લંબાયલી ગણતાં તેમાંથી બીજી મોહતી નદીઓ વેહેતી હોવી જોઈએ. તે ઉપરથી એ પહાડને 'હરબેરેઝઇતી'નું નામ શું કારણસર આપ્યું હોય તે સહમજ પડે છે કે તેમાંથી ઘણી નદી વેહેતી હોવી જોઇએ. વળી અલબુર્ઝ પહાડની ઉંચાઇ હાલની ગણત્રી પ્રમાણે ૧૮૦૦૦ ફીટ છે. ડાકટર સુલીવાન પૃથ્વિ

ની સપાટીપરના પહાડોનાં તેઓની ઉંચાઈનાં પ્રમાણમાં ૧૦ વર્ગો કરે છે તેમાં અલબુર્ઝને બીજા વર્ગમાં મેલે છે. તેની એટલી બધી ઉંચાઇને લીધે તે જેમ હાલમાં તેમજ અસલ બરફથી ઘંકાયલો રહેતો હતો. હાલમાં ગણત્રી પ્રમાણે કોકેસસ પહાડ, જેનો અલબુર્ઝ એક ઉંચામાં ઉંચો ભાગ છે, તેની જાથુક બરફ બંધાવાની લીટી (snow line), એટલે તે ઉંચાઇ કે જેથી ઉંચે વરસનો સઘલો ભાગ બરફ બંધાયલું રહે છે તે, ૧૦૦૦૦ ફીટથી ૧૧૦૦૦ ફીટ છે. એટલા માટે ત્યારે ૧૮૦૦૦ ફીટની ઉંચાઇના અલબુર્ઝ પરતો બરફ હમેશાં અને મોહતા જથ્થામા બંધાઇ રેહતુ હોવું જોઇએ, જે બરફ પીગલવાથી તે ઘણી નદીઓનું મૂળ થઇ પડવો જોઇએ. એ પહાડ એમ ઘણીક નદીઓનું મૂળ થઇ પડેલો હોવો જોઇએ એમ જમ્યાદ યષ્ટના પેહેલા ફકરા ઉપરથીજ માલમ પડે છે જ્યાં એ પહાડને વાસ્તે કહે છે કે તે "પુર્વ તરફ ઘણાં પાણીવાલા ભાગની આસપાસ છે." એ કારણને લીધે ત્યારે એને પાણીની ઉંચી જગા (હર બેરેઝઇતી)નું નામ મળેલું હોવું જોઈએ.

કેટલાકો 'હરબેરેઝઈતી' શબ્દમાં 'હર'ને સેમેટીક ગણે છે, કે જેનો અર્થ સેમેટીક ભાષામાં 'પહાડ'નો થાય છે. એમ અર્થ ગણી તેઓ એ આખા શબ્દનો અર્થ બુલંદ પહાડ કરે છે. 'એરેરત' પહાડ જે એ અલબુર્ઝની પશ્ચિમે આવેલો છે તેમાં શરૂઆતનો 'અર' એજ 'હર' શબ્દ છે. યુસ્તી પ્રમાણે આપણા એ 'હરઈતી બરેશ' શબ્દમાં સેવટે જે 'બરેશ' છે તે નામનો એક પહાડ એ 'એરેરત'ના પહાડમાં છે. વળી યુસ્ટી પ્રમાણે કેટલાક મુસલમાન ગ્રંથકારો 'એશીઆ માઈનર'માં આવેલા'જબલ ઉલ હરત' અથવા 'જબલ ઉલ હારત' અથવા 'જબલ ઉલહવીરત' (એટલે હરતનો પહાડ, કારણ અરેબીકમાં જબલનો અર્થ પહાડ થાય છે, તે)માં શબ્દના પાછલા ભાગ 'હરત'ને حرث حاریث 'હરઈતી' સાથે જોડે છે. વળી મારા વીચાર પ્રમાણે "તરકી ઇન એશીઆ"માં "માઉંટ હેરમોન" (Mount Harmon)કરી એક

પહાડ છે તેમાં જે 'હેર' છે તે આપણા [illegible] ને મળતો છે. છેક પશ્ચિમે આવેલા પહાડોમાં આપણા 'હરઇતીબરેશ' અથવા "હરબેરેઝઇતી" શબ્દના જૂદા જૂદા ભાગ મળે છે તે ઉપરથી માનવાને કારણ મલે છે કે 'અલબુર્ઝ' પહાડ જેમ હાલમાં "કોકેસસ" પહાડના ફકત થોડાક ભાગને લાગેલો આપણને મળે છે તેમજ આગલા વખતમા હોવો ન જોઇએ. તે વખતે તે છેક પશ્ચિમમાં એશીઆ માઇનરથી તે પુર્વ હિંદુકુશ અને હીમાલ્ય સુધી હોવો જોઇએ. પહાડોની એક અત્યંત લાંબી હારને તે લાગેલો હોવો જોઇએ. બુનદેહશમાં કહે છે કે ઉપર વર્ણવેલા ૨૨૪૪ પહાડો અલબુર્ઝની સાખામાંથી નીકળ્યા. એ લખાણ ત્યારે આપણા વીચારોને ટેકો આપે છે કે પહાડની એક લાંબીને લાંબી હારનેજ એ શબ્દ લાગુ પાડે છે.

એ પહાડપરથી બેહેસ્તનો રસ્તો દેખાડવાનું કારણ—હવે એ તપાસ આપણને એ અલબુર્ઝ પહાડ તેની ખરેખરી હસ્તી ઉપરથી પુરાણોક્ત (mythical) હાલતમાં કેમ ગયો તેની તપાસ ઉપર લાવે છે. જરથોસ્તી ધર્મ બીજા પુરાના ધર્મોની માફક પોતાની ફીલસુફી,—પછી તે વીચાર નશીલ ફીલસુફી કહો કે નીતીની ફીલસુફી કહો—માણસ જાતને ઘણી અલંકારીક રીતે સહમજાવે છે. હવે જરથોસ્તી ધર્મ ભવીષની જીંદગી માને છે અને કબુલ રાખે છે કે એક માણસ નેક અને અશો જીંદગી ગુજારવાથી બેહેસ્તમાં જાય છે અને પાપી જીંદગી ગુજારવાથી દોજખમાં જાય છે. એ પ્રમાણેના વીચારો ધર્મ પાલનારાઓને જાણવા અવસ્તામાં જણાવ્યું છે કે એક માણસનાં મરણ પછી ત્રીજે દાહડે તેનું રવાન આએ દુનીઆની હદ છોડે છે. જો તે રવાન અશો માણસનું હોય છે તો તે એક પુળ મારફતે બેહેસ્ત તરફ પોતાનો રસ્તો લે છે. જો દોજખી માણસનું હોય છે તો તે પુળપરથી પસાર થાઇ શકતું નથી, પણ નીચે ઉંડાણમાં પડે છે. એ વીચાર પ્રમાણે ત્યારે એક પુળ આએ દુનીઆંની હદને પેલી

ભવીષની સારી દુનીઆસાથ જોડે છે. હવે ત્યારે એ વીચાર દરસાવા માટે અવસ્તાના લખનારાને લાગું કે માણસ જાતને સમજાવા માટે તેને આએ દુનીઆં બેહેસ્તની દુનીઆ સાથે જોડી તો ખરી પણ ત્યારે આપણી પૃથ્વિના કયા ભાગ તરફથી તેને જોડવી? બીજા શબ્દોમાં આએ પૃથ્વિ અને પેલી જેહાનને જોડનાર પુળનો આએ નાકેનો છેડો તેને પૃથ્વિના કયા ભાગ સાથે જોડવો, કે તે સાધારણ માણસોનાં મનમાં કોઇ ગંભીર અને ઉંડો ખેઆલ ઉત્પન્ન કરે. તે લખનારે ત્યારે 'હરબેરેઝઇતી' (અલબુર્ઝ)નો પહાડ આપણી પૃથ્વિ તરફના પુલના છેડાના ભાગ તરીકે પસંદ કર્યો. તેનાં ઘણાં કારણો દીસે છે.

પેહલું તો એ પહાડ તેનાં, આપણે ઉપર તપાસ્યું તેમ, એક નાકેથી બીજે નાકે સુધીના બોહળા વીસ્તારને લીધે કોઇ સાધારણ માણસથી પસાર કરી શકાય નહી.

બીજું તેની અત્યંત (૧૮૦૦૦ફીટની) ઉંચાઇને લીધે કોઇથી તેની ઉપર જવાઇ શકાતું ન હતું. જેમ તેની ટોંચ તેમ તેની ઉંચી કઢણો પણ બરફથી બંધાઇ ગયલી હોવાને લીધે, તેની ટોંચ ઉપરતો શું પણ તેની ઉંચી કઢણોપર જવાનું પણ મુશકેલ હતું.

ત્રીજું તેની ટોંચ અને કઢણો સફેદ બરફથી હમેશાં ઢંકાયલી રેહેતી હોવાથી, તે જાંણે આસમાન સાથે મળી ગયો હોય એવો દેખાવ આપતો હતો. એજ કારણને લીધે બુનદેહશમાં એક ઠેકાણે કહે છે કે અલબુર્ઝ આસમાન સાથે લાગો હતો. વળી ત્યાં કહે છે કે આસમાનનો આસમાની રંગ એ અલબુર્ઝ પહાડના રંગ ને લીધે હતો. પાછલું કારણ માણસના મગજ ઉપર અસર કરવા ઘણું અગતનું છે. બરફથી ઢંકાયલા પહાડોતો શું પણ ચોમાસામાં ફક્ત વાદળાંથી ઢંકાયલા આપણા ઘાટોએ મુસાફરી કરનારને ઘણી વખત ગંભીર વીચારમાં નાખ્યો હશે.

એ કારણને લીધે અને તેમાં મુખ્ય કરીને છેલાં કારણને લીધે અવસ્તાના લખનારે પેલી જેહાંનમાં જવા માટેના પુલનો છેડો, સાધારણ માણસનાં મગજથી પુરતી રીતે પામી ન શકાય એવા બુલંદ, ઓહળા અને સફેદ બરફથી ધંકાયલા અલબુર્ઝ ઉપર મેલ્યો. અલબુર્ઝના જે ભાગ ઉપર એ પુલનો છેડો મેલ્યો છે તેને "ચેકાતદાઇતી" કહે છે, જેનો છુટો અર્થ "ઇનસાફનો પહાડ" એમ થાય છે. એ નામ પેહેલવી છે. અવસ્તામાં એ શબ્દ કેઠે મલતો નથી. એ છેડાને પેલી જેહાંન સાથે જોડનાર પુલને 'ચીનવત પુલ' ([illegible]) કહે છે કે જેનો અર્થ "(કાંમોનો) હીસાબ લેતો પુલ" એવો થાયછે. હવે એ પુલનાં આએ બાજુના છેડાનો ભાગ એટલે "ચેકાત દાઇતીનો પહાડ" પણ હરબેરેઝઇતી (અલબુર્ઝ)નો એક ખરેખરો ભાગ હતો કે કેમ, અથવા હોય તો તે કયો તે ચોકસ કહેવાઇ શકાતું નથી. બુનદેહશમાં લખે છે કે તે અલબુર્ઝનો પશ્ચિમ છેડાનો ભાગ હતો. એ ઉપરથી "યુસ્ટી" ધારે છે કે એ પહાડ 'એરેરત' હશે કારણ કે આપણે આગળ જોયું તેમ 'હરઇતી બરેશ' નો છેલ્લા 'બરેશ' શબ્દનો મળતો 'બરેશ' નામનો એક પહાડ 'એરેરત' પહાડમાં છે કે જે બરેશ ઉપર નોહાનું વહાણ આવીને લાગ્યું હતું. એ પહાડને અલબુર્ઝના છેક પશ્ચિમ છેડે મેલ્યો છે, તેનું કારણ આગળ તપાસેલા સબબ ધ્યાનમાં લેતાં સહમજ પડે છે. અવસ્તાના લખનારે પશ્ચિમ છેડો પુલનું મથક ધાર્યું કારણ કે તેના વખતમાં છેક દુરના પશ્ચિમ છેડા તરફ આર્ય વસ્તી સારી પઠે પંથરાયલી ન હોવાથી તેઓ તે છેડા વિષે ઘણું થોડું જાણે અને જેમ તેને વિષે તેઓ થોડું જાંણે અને જેમ તે છેડો તેઓની પોંહચી વળવાની અને સમજી શકવાની હાલત (Comprehension) થી દુર, તેમ તેને વિષે તેઓ વધારે ગંભીર વીચાર બાંધી શકે. જે ચીજ તેઓ સાધારણ રીતે દરરોજ જોઇ શકે, સમજી શકે તેને વિષે ગંભીર વીચાર બાંધી શકે નહીં.

૨ જો ઝરેધ પહાડ.—બીજો પહાડ ઝરેધ બુનદેહશ (બાબ ૧૨ ફ. ૨) પ્રમાણે 'મનુશ' નામના પહાડનું બીજું નામ છે. જે 'મનુશ' પહાડનું નામ જમ્યાદ યષ્ટમાં એ પહાડની સાથેજ. દીધું છે, જાંણે કે તેઓ પડોશમાં હોય તેમ. બુનદેહશ (૧૨ ફ-૧૦) પ્રમાણે એ 'મનુશ' પહાડપર મનુશચીહાર (મીનોચેહેર)નો જનમ થયો હતો.

૩ ઉશીદરેન.—એ પહાડને માટે પહાડોની ટીપ મુકરર કરતાં આપણે વીચાર કીધો. એ પહાડનું મથક આપણ મુકરર કરી શકતા નથી. સ્પીગલ અને બીજાઓ એ પહાડને પુરાણોકત (mythical) ધારેછે. જો એ કોઇ ખરેખરો પહાડ હોય તો તે અલબુર્ઝના પહાડની હારનો એક પહાડ હોય અને તે, આજરબ-એજાન તરફનો અલબુર્ઝનો કોઇ ભાગ હોય, કારણ કે જ્યારે એ પહાડને આપણા પેગમબરની યજદાનની બીશારતથી, આપણી દીન લાવવાની બીના સાથે પાછલી કેતાબોએ જોડયો છે, ત્યારે તો એ બરહક પેગમબરના મુળકની નજદીક હોવો જોઇએ. હા-રલે કહેછે કે એ કોઈ પૂર્વ દિશાએ આવેલો પહાડ હોય. પાછલાં લખાણો એને સીસ્તાનમાં મેલેછે.

૪ એરેઝીશ્ય.—એ પહાડનું નામ અવસ્તામાં જમ્યાદ યષ્ટ સીવાય ફકત આંવા યષ્ટ (ફ. ૪૫)માં આવેછે જ્યાં કેહેછે કે એ પહાડ ઉપર શાહ કેકાઉશે આંવા અર્દવીશુરની બંદગી કરી ચાહ્યું કે તે દેવો, પરીઓ, જાદુગરો વીગેરે બુરાં માણસો ઉપર ઉપર કાબુ મેલવે. બરનુફ (કોમેનટેર સુર લ યસ્ન પા. ૪૩૬)ને આધારે દાર્મેસ્ટેટે અને યુષ્ટી એ પહાડને મારજીઆના અને એ-રીઆના (મર્વ અને હીરાત) ની વચ્ચે આવેલા ટોલમીએસ (Ptolemœus) નામના મુળકમાના સારીફી (Sariphi mount) પહાડ સાથ મેલવેછે. હારલે આંવા યષ્ટની નોટમાં કહેછે કે બેક-ટ્રીઆના પહાડની એ કોઇ નહીં જણાયલી ટોંચ હોય.

૫ મ્રુ ઓરેપ.—એ પહાડ વિષે કશું જણાયલું નથી, જમ્યાદ યષ્ટ સીવાય એનું નામ કેથે અવસ્તામાં જણાયલું નથી.

૬ ઠો અરેઝુર.—જમ્યાદ યષ્ટ સીવાય એ પહાડનું નામ વંદીદાદ (૩ ફ. ૭ ને ૧૯ ફ. ૪૪)માં આવેછે. બુનદેહેશના બાબ (ફ. ૮)માં એ પહાડ વિષે કહેછે કે તે દોજખના દરવાજા આગળ એક પહાડની ટોંચ છે. વંદીદાદમાં એ પહાડ વિષે આવેલા ઇસારાઓને બુનદેહશનું વર્ણન મલતું આવેછે.

આપણે પેહેલા પહાડ 'હરઐરેઝઇતી' (અલબુર્ઝ)નાં વર્ણનમાં જોયું કે જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે દોજખ જમીનમાં, જમીનનાં માહેલાં પેટાંમાં છે. આપણે જોયું કે જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે એક રવાન જો દોજખી માણસનું હોયછે તો તે પુલગુજાર થઇ શકતું નથી પણ ચીનવત પુલ ઉપરથી નીચે તુટી પડેછે. હવે જેમ અલબુર્ઝ પહાડને તેની અત્યંત ઉંચાંઇને લીધે અને તેની બરફથી ઢંકાયલી સફેદ ટોંચોને લીધે બેહેશ્તમાં જવાના માર્ગ સાથે જોડયો છે, તેમ 'અરેઝુર' પહાડને તેની અત્યંત ઉંડી ખીનોને લીધે દોજખ સાથે જોડયો છે. ખુદ 'અરેઝુર' પહાડ દોજખ નથી, પણ તેની અત્યંત ઉંડી ખીનો તે દોજખ દરસાવેછે. એટલા માટેજ બુનદેહશમાં તેને "દોજખના દરવાજાની ટોંચ" કહી છે. ઉંચા પહાડો વારેઘડીએ ઘણો ખુશનુમાં અને રળીઆમણો દેખાવ આપેછે, તેઓની ઉપરની જગા સારી અને તંદરોસ્તી આપનારી હોયછે. પણ તેથી ઉલટું પહાડોની ઉંડી ખીનો તો ખરેખરા દોજખના ગારો છે. તેઓની અત્યંત ઉંડાઇને લીધે સુર્યના કીરણો તેમાં પુરતાં દાખેલ થઇ શકતાં નથી, અને આપણે જાણ્યે છીએ કે સુર્યની રોશની એક જાતનું ગલીચો દુર કરનારૂં સાંધન છે. જ્યારે પણ દોજખનું વર્ણન આપણાં ધર્મસંબંધી પુસ્તકોમાં—દાખલા તરીકે વીરાફ્નામામાં—કરવામાં આવેછે ત્યારે દોજખની એઓમાં બે મોટી એબો, અંધકાર અને ગંધકી જાહેર પાડેલી હોયછે. ઉંડામાં ઉંડી ખીનોમાં એ બેઉ ઉત્પન્ન થાય. સુર્યનાં કીરણો તેમાં

દાખેલ ન થયાથી એક તો અંધકાર અને બીજું તો કીરણોની ઘેરહાજરીને લીધે તે ખીનોની ખાડા ખબોચીઆંઓની જગા ગંધીલી અને બદબોદાર. ખીનોમાં આવેલા ખાડાઓ અને ખાડા ખબોચીઆંવાલી જગાઓ પાણીથી ભરાઇ રહે. તે પાણી થમ રેહી ગંદકી ઉત્પન્ન કરે. વળી કુદરતનો એક બીજો મોહોટો અ-સાંસર્ગીક પદાર્થ (Disinfectant) જે પવન તે ઘેરહાજર. આજુ-બાજુના પહાડોની અત્યંત ઉંચાઇને લીધે એ ઉંડી ખીનોમાં પવન મુદલ નહીં. હવે જેમ પવન વધારે હોય તેમ ખારા ખ-બોચીઆંઓમાનાં ગંધીલાં પાણીમાંની ગંધીલી પદાર્થો હવામાંની 'ઓકસીજન' સાથે મળી જઇ નીરદોશ પદાર્થો ઉત્પન્ન કરી હવાને સ્વચ્છ રાખે. એ પ્રમાણે ત્યારે ઉંડી ખીનો સઘલી રીતે અંધકાર અને ગંધકીના ગારો હોયછે. તેટલા માટે તેઓ દોજખનું ચીત્ર આપી શકે. હવે 'એરેઝુર' પહાડની ખીનો અને તેમાંના ખાડાઓ એવા ગંધીલા અને રોગજનક હોવા જોઇએ એમ વંદીદાદ (૩ ફ. ૭) પરથી માલમ પડેછે. ત્યાં જરથોસ્ત અહુરમજદને સવાલ કરેછે કે "કેઈ જગા પેહેલી (એટલે ઘણી-જ) નાખુશાલ છે ?" ત્યારે અહુરમજદ કહેછે કે "અરેઝુર પહા-ડની સાંકડી જગા; તેમાં દેવદરૂજો ખાડામાંથી સાથે દોડેછે." હવે એ પ્રમાણે અવસ્તાવાલાઓને એ પહાડની ઉંડી ખીનવાલી જગા બુરામાં બુરી જણાયલી હોવાથી તેઓએ એને દોજખનાં મકાન તરીકે ગણી, એમ વંદીદાદ (૧૯ ફ. ૪૪, ૪૫) પરથી માલમ પડેછે. ત્યાં આહેરમન દલગીરી દેખાડેછે કે તેના મદદગારો (દેવો) જરથોસ્તને હજુર "અરેઝુર"પર કેમ નહી લાવ્યા. "દેવોએ ઘણાં પણ ફાંફાં માર્યાં કે જરથોશતને 'અરેઝુર' (દોજખ) તરફ લઈ જાય પણ તેઓ ફાવ્યા નહી," કારણ જરથોસ્ત તો સઘલી બદીઓને સાંમે થઇ પવીત્રાઇની રાહપરજ ચાલતો હતો.

એ તપાસ ઉપરથી ત્યારે માલમ પડેછે કે 'અરેઝુર' પહાડની ખીન તંદરોસ્તીને ઘણી નુકશાનકારક અને કુખ્દરદો ઉત્પન્ન

કરનારી અને વળી ઘણી અંધારી અને ઉંડી હોવી જોઇએ, કે જેથી તે દોજખની જગા તરીકે ગણાવા લાગી.

હારલે વંદીદાદ (૩ ફ. ૭) ની નોટમાં કહેછે કે એ પહાડ એકટ્રીઆની ઉત્તર પશ્ચિમે હોવો જોઇએ, પણ એમ કહેવાને પોતાનો આધાર જણાવતો નથી. બુનદેહશના ૧૨ મા બાબ (ફ. ૧૬) માં જણાવ્યા પ્રમાણે એ પહાડ આરૂમ (اروم)માં આવેલોછે, જે આરૂમ તે રોમન લોકોની શાહનશાતનો પૂર્વ તરફનો ભાગ છે, અને જે રૂમાનીઆ અથવા રૂમેલીઆનાં નામથી જણાયલો છે. એ હાલના એશીઆ માઇનરની પશ્ચિમે તરકી ઇન યુરોપમાં આવેલો છે.

૭. બુમ્ય.—એ પહાડનું નામ જમ્યાદ યષ્ટ સીવાય અવસ્તામાં બીજે કેથે મલતું નથી. એનું નામ જમ્યાદ યષ્ટમાં 'અરેઝુર' પહાડની પછી તુરત આવેછે, અને બુનદેહશ (૧૨ ફ. ૨) માં 'અરેઝુર–બુમ' નામના એક પહાડનું નામ આવેછે, તે ઉપરથી દીસેછે કે એ પહાડ 'અરેઝુર'ના પહાડની પડોશમાં હોવો જોઇએ. એ બેઉ પહાડો પડોશમાં પાસે પાસે આવવાને લીધે તેઓ પાછળથી 'અરેઝુર–બુમ'નાં એક સાંમતાં નામે જણાવા લાગા હોય, જેમકે હાલમાં ઇંગ્લાંડ, સ્કાટલાંડ અને આયર્લાંડના મુળકોને કેટલાંક રાજદ્વારી કારણોનેલીધે "ગ્રેટબ્રીટન અને આર્યલાંડ"નાં સાંમતાં નામે આપણ બોલીએ છીએ.

૮. રએઓઈધીત.—દાર્મસ્ટેટે અને વેસ્ટ એ પહાડને બુનદેહશ (૧૨ ફ. ૨૭) ના 'રોઇસ્નોમંદ' સાથ સરખાવેછે. એ નામ અવસ્તામાં બીજે કેથે આવતું નથી.

૯. ને ૧૦. મઝીશીશ્વત, અંતરેદંઘ્હુ.—એ પહાડોનાં નામો ફકત જમ્યાદ યષ્ટમાંજ આવેછે. બુનદેહશમાં એઓને મલતાં નામો મલતાં નથી અને એઓવિષે કોઇ ઇસાશઓ મલતા નથી કે જેથી એઓની જગા મુકરર કરવાનું બને.

૧૧. એરેઝીશ.—બુનદેહશ (૧૨ ફ. ૧૨) માં આવેલો 'અઈરાક' પહાડ વેસ્ટ કહેછે કે કદાચ એ 'એરેઝીશ' પહાડને મલે. એ 'અઈરાક' માટે બુનદેહશમાં કહેછે કે તે 'હમદાન' અને 'ખ્વારીઝમ'ની વચમાં આવેલોછે અને તે અપરસેન (ઉપ-ઈરીસએન)ની શાખા છે. વેસ્ટ કહેછે કે એનાં વર્ણન પ્રમાણે એ નીસાપુરની નજદીકનો કોઈ પહાડ હોય.

૧૨. વાઈતીગએસ.—યુષ્ટી એ પહાડને હીરાતમાં આવેલો બાદગીસ પહાડ ગણેછે, જે દાર્મેસ્ટેટે કબુલ રાખેછે. વેસ્ટ એને બુનદેહશ (૧૨ ફ. ૧૯) ના બાદઘીસ સાથે મેલવેછે. અફગાંન સરહદ નક્કી કરવાની શરૂઆતની ગરબડ વખતે આપણે બાદગીસનાં મુલકવિષે ઘણું સાંભલ્યું છે. હાલના મુસાફરો કહેછે કે એ મુલક ઘણો ફલદ્રુપ છે. હેરાતને મધ્ય એશીઆનો બાગ અને અનાજની વખાર (Garden and granary) કહે છે તે તેની નજદીકમાં આવેલા બાદગીસનાં એ ફલવંત મુલકને લીધે છે. બુનદેહશમાં એ મુલકને લાંકડાં અને ઝાડપાનોથી ભરપુર [illegible] (પુરદાર પુરદરખ્ત) કહેછે, તે તેનાં એ ફલદ્રુપપણાનો ઇસારો છે. ગયે શાલ પંજદેહનો જે મુલક લેવાને રશીઅનો તલપી રહયા હતા તે એ બાદગીસનાં ફલદ્રુપ મુલકમાં આવેલો છે.

૧૩ અને ૧૪ આદરન અને બયન—એ પહાડો વિષે અવસ્તામાંથી કશું મલતું નથી. તેઓ બુનદેહશના કોઈ પહાડો સાથે સરખાવી શકાતા નથીં, અને તેથી તેઓનું સ્થળ મુકરર થઇ શકતું નથી.

૧૫ ઈશ્કતા (ઉપઇરી–સએન)—એજ નામ ઈજશનેના ૧૦ મા હા (ફ. ૧૧) માં 'ઉપઇરીસએન' સાથે ([illegible]) 'શ્કયત' તરીકે મલે છે. બુનદેહશમાં એને મળતું નામ મળતું નથી એ પહાડ આપણે પહાડોની ટીપ નક્કી કરતાં જોયું તેમ

ઉપઇરીસએન નામની પહાડોની એક લાંબી હારમાંનો એક પહાડ હોવો જોઇએ. બુનદેહશ (૧૨ ફ. ૨૧) માં "કબદ—સીકફ્ટ" નામનો એક પહાડ છે તે વેસ્ટના કહેવા પ્રમાણે વીનદીશમેન ધારેછે કે એ 'શ્કયત અથવા ઇશ્ક યત' નો પહાડ હોય. ત્યાં પણ એ "કબ્દ—સીકફ્ત"ને "અપારસેન" (ઉપઇરીસએન) નો ભાગ ગણ્યો છે.

એ "ઉપઇરીસએન" (અપારસેન) (મેહપારસીનકુહ) એક ઘણી મોહટી પહાડોની હાર હોવી જોઇએ, એમ બુનદેહશના જૂદા જૂદા ભાગોપરથી માલમ પડે છે. એના ૨૦ મા બાબ (ફ. ૧૬, ૧૭, ૨૧ અને ૨૨) માં જણાવે છે કે હરી નદી (જે હીરાત પાસેથી વહે છે) હેતુમંદ (ઈતીમાનદર, હાલની હેલમંદ નદી), મર્વની નદી અને બલ્ખની નદી એ પહાડમાંથી વહે છે. એ લાંબે લાંબે તફાવતે આવેલી નદીઓનાં નામો ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ 'ઉપઈરીસએન' નામ પહાડની એક લાંબીને લાંબી હારને લાગવું જોઇએ.

વળી બાબ ૧૨ (ફ. ૧૨ ને ૧૪) માં જણાવે છે કે 'અઇરાક' (જે વેસ્ટ ધારે છે કે કદાચ આપણો ૧૧ મો એરેઝીશ પહાડ હોય) 'કીન' 'કાફ' (ફ. ૨૧) કબદ શીકફ્ત, (ફ. ૨૨) સીયાકઓમંદ, વફઓમંદ (ફ. ૨૯) ગનાવદ, અસ્પરોમ પાહરગર, દેમાવંદ, રાવક, ઝરીન, ગેશબખ્ત, દાવદ, મીજીન અને મરક એ સઘલા પહાડો એ અપારસેન (ઉપઈરીસએન) ના ભાગો છે. ત્યારે ખચીત એ પહાડ ઘણો લંબાયલો હોવો જોઇએ.

વળી એ અપારસીન (ઉપઇરીસએન) પહાડ લંબાઈમાં અત્યંત ફેલાયલો હોવો જોઇએ, તેની સાબેતી એ છે કે બુનદેહશના લખનારને પણ ખાતરી નહી હતી કે કેટલા ભાગને એ પહાડ ગણવો. એ લખનાર (૨૪ ફ. ૨૮) કહેછે કે "અપારસેન પહાડની શરૂઆત 'સજીસ્તાંન' માં અને છેડો 'ખુજીસ્તાંન' માં છે. કેટલાકો કહે છે કે પાર્સના સઘલા પહાડોનું એ નામ છે, અને અલબુર્ઝ સીવાય સઘલા પહાડોમાં એ મોટો છે." ઝાદસ્પરમ

(૭ ફ. ૭) માં પણ કહે છે કે એ પહાડ અલબુર્ઝ પછી મોટામાં મોટો છે.

૧૬ થી ૨૯[1]—એ પહાડો વિષે અવસ્તામાં કે બુનદેહશમાં કાંઇ મલતું નથી.

૩૦ અંતરે કંઘ—એ પહાડનું નામ આપણને આવાં યષ્ટમાં મળે છે, એ યષ્ટ (ફ. ૫૪) પ્રમાણે ઇરાંની શાહજાદો તુસ આવા અર્દવીશુર પાસે મોરાદ માંગે છે કે "હું વેસે (પીરાંન વેસે) નાં ખાનદાનના બાહદુર છોકરાઓને બુલંદ અને પવીત્ર 'કંઘ' ઉપર 'ક્ષથ્ર સઓક' ની નજદીક મારનાર થાઉં." એજ યષ્ટના ૫૮ માં ફકરામાં 'વેસે' નાં ખાનદાનના છોકરાઓ એજ 'કંઘ' ઉપર તુસને મારનાર થવાની મોરાદ ઇચ્છે છે. એ યષ્ટમાં આવેલા 'કંઘ' ના પહાડનો કીલ્લો તે શાહનામામાં ફીરદોશીએ વર્ણવેલો 'કંઘદેઝ' (એટલે 'કંઘ' નો કીલ્લો) છે. એ કીલ્લો ફીરદોશીનાં કહેવા પ્રમાણે શાહ કેકાઉશના છોકરા સીઆવક્ષે—જ્યારે પોતાની સાવકી માએ સોદાબેના જુલમથી તે પોતાના બાપની દરબાર છોડી અફ્રાસીઆબની દરબારમાં જઇ રહયો હતો ત્યારે—સ્થાપ્યો હતો. ફીરદોશીં નીચલા શબ્દોમાં એની સ્થાપના સીઆવક્ષને લાગુ પાડે છે.

કનુન બેશનવ અઝ કંઘદઝ દાસ્તાન
બદીન દાસ્તાન બાશ હમદાસ્તાન
કે આનરા સીઆવશ બર આુરદબુદ
બસી અંદરૂ રંજહા બોર્દ બુદ

---

[1] 'લમ્યુઝેઓં' નામનાં ત્રીમાસીક ચોપાનીયામાં જુલાઇ ૧૮૮૪ નાં આંકમાં પ્રોફેસર ગાઇગરે "આર્યનોનો સુધારો" નામે લખેલી આરટીકલમાં એ પહાડોમાંના ૨૦ માં પહાડ 'મએનખ'ને વેદનાં मेनेका શબ્દ સાથે સરખાવ્યો છે કે જે मेनेका વેદમાં એક પહાડની દેવી છે.

એ પછી ફીરદોશી 'કંઘદેઝ઼' નું વર્ણન આપે છે. એ વર્ણનમાં તે 'કંઘદેઝ઼' ને ચીનથી એક માસના રસતાપર મેલે છે. ફીરદોશીનાં વર્ણન પ્રમાણે તે ખ્વારીઝેમ (હાલનું ખારઝમ) ના મુળકમાં આવેલો છે. પેહેલવી બમન યષ્ટ (ફ. ૨૫ ને ૨૬) માં પણ એ 'કંઘદેઝ઼' ને સીઆવક્ષનો બનાવેલો જણાવે છે.

બુનદેહેશના ૩૨ માં બાબ (ફ. ૫) પ્રમાણે જરથોસ્તના ત્રણ છોકરાઓ નામે ઇસદવાસ્તર, અઉર્વતદનર અને ખોરશેદચેહેર જે ત્રણ ધર્મગુરૂ, ખેડુત અને લડવૈયાના જૂદા જૂદા પેશા કરતા હતા તેમાંનો છેલ્લો ખોરશેદચેહેર જે એક પેહેલવાન હતો તે 'કંઘદેઝ઼' માં રેહતો હતો. એ ઉપરથી દીસે છે કે એ પહાડ એક સાધારન ઉંચાઇનો હોય અને તે આજુબાજુના મુલકોનો બંચાવ કરી શકે એવી જગાએ હોવો જોઇએ, નહી તો ત્યાં કીલ્લો બાંધવાનું કારણ પડતે નહી. બુનદેહશના બાબ ૨૯ (ફ. ૫) પ્રમાણે શાહ ગોસ્તાસ્પનો છોકરો 'પેશુતન' જેનો ખોરશેદચેહેર' એક પેહેલવાંન હતો તે પણ એ લડાયક મથકમાં રેહતો હતો. એ બાબના (ફ. ૧૦) માં એનું ઠેકાણું જણાવ્યું છે પણ તે ચોકસ નથી. ત્યાં કહે છે કે "'કંઘદેઝ઼' તે બાજુએ આવેલા મોટા દર્યાથી ઘણા ફરસંગ દુર પૂર્વ દીશા તરફ આવ્યો છે. એ ખઇનીરથ બામીનાં કેશ્વરની હદમાં છે."

૩૧. સીચીદવ.—એ પહાડ દાર્મસ્ટેટે, વેસ્ટ અને યુષ્ટીના કહેવા પ્રમાણે બુનદેહેશ (બાબ ૧૨ ફ. ૨) વાલો 'સીચીદવ' પહાડ છે અને એ કેતાબમાં લખવા પ્રમાણે 'કંઘદેઝ'ના પહાડોમાંનો એક પહાડ છે.

૩૨ થી ૩૫.— એ પહાડો વિષે અવસ્તામાં જમ્યાદ યષ્ટનાં તેઓનાં નામ સીવાય બીજું કાંઇ મલતું નથી. બુનદેહશમાં એઓને મલતાં નામો પણ દેખાતાં નથી.

૩૬. અરેનવન્ત.—એ યષ્ટ સિવાય એનું નામ આતશાની નીઆએશમાં (ફ. ૫) માં આવેછે. જે આતશની નીઆએ

શનો ભાગ પાછો સાંરોજા (ફ. ૯) માં આવે છે. ત્યાં કએખશરૂ પાદશાહ, કેખશરૂનો વર, અસ્નવન્ત પહાડ અને ચએચસ્ત સરોવર એઓનાં નામો સાથે આવે છે. બુનદેહશના ૧૭ મા બાબ (ફ. ૭) માં આવેલી બાબદ ઉપરથી આતશની નીઆએશમાં એ નામો સાથે શું કારણસર આવે છે તે સહમજ પડે છે. એ બાબ પ્રમાણે જયારે શાહા કેખશરૂ ચએચસ્ત સરોવર (હાલના Lake Urumiyah) ની નજદીકના બુતપરસ્તી દેહડાંનો નાશ કરતો હતો ત્યારે તેના ઘોડાની યાળ ઉપર એક રોશની દેખાવા લાગી, એ રોશનીથી અંધકાર દુર થયો અને કેખશરૂ પોતાનું દેહડાં તોડવાનું કામ વધારે સારી રીતે ચલાવી શકયો. એ મદદના ઉપકાર તરીકે શાહ કેખશરૂએ એક આતશને અસ્નવન્ત નામના પહાડ ઉપર સ્થાપ્યો. એ આતશ (રોશની) પાદશાહના ઘોડાના કાનપર નજર પડયો તેથી તેનું નામ "આતશ ગુશસ્પ" (એટલે ઘોડાના કાનપરનો આતશ) પડયું.

અસ્નવન્ત પહાડના એ ઇસારાને મલતું જેમ આતશની નીઆએશ ઉપરથી અને બુનદેહશ ઉપરથી તેમ શાહનામામાંથી વર્ણન મલે છે. ફીરદોશીના કહેવા પ્રમાણે શાહ કૈકાઉશનાં મરણની વેલાએ રાજગાદી માટે બે ઉમેદવાર હતા. એક ફરેબુર્જ, જે કૈકાઉશનો બેટો થાય તે અને બીજો કેખશરૂ. કૈકાઉશ પછી ગાદી કોણ લેવી તે વિષે એવો ચુકાદો થયો કે જે 'દઝ્રે-બેહેમન' નામનો કીલ્લો, જે દેવપરસ્તીનું મથક હતું, તે જીતે અને ત્યાંની દેવપરસ્તી નાબુદ કરે તે ગાદીપર આવે. પેહેલાં ફરેબુર્જે કોશેશ કરી પણ તે નીષ્ફળ થયો. પછી કેખશરૂ ગયો અને તે ફતેહ પાંમ્યો. તે ત્યાં ગયો ત્યારે એક રોશની નજરે પડી જેથી ત્યાંનું અંધકાર નાબુદ થયું. જે જગાએથી એ કુદરતી રોશની નજરે પડી તે જગાએ કેખશરૂએ એક પવીત્ર આતશ સ્થાપ્યો અને તેનું નામ "આતશ-ગોશસ્પ" આપ્યું. ફીરદોશીએ વર્ણવેલા એ આતશની સ્થાપનાની જગા અસ્નવન્ત પહાડ હતો.

બુનદેહશ અને ફિરદોશીનાં વર્ણન ઉપરથી દીસે છે કે શાહ કેખશરૂના ઘોડાના કાંન ઉપર નજરે પડેલી અચબુચી રોશની હ-વાની વીજલીનો એક કુદરતી બનાવ (electrical phenomenon) હોવો જોઇએ. એવા બનાવો ઇંગ્રેજી ખલાસીઓને સેંટ એલ્મોના આતશ (St. Elmo's fire) એવે નામે જણાયલા છે. હવામાંની વીજલી અને તનમાંની સામાસામી જાતની વીજલીઓએ શાહ કે-ખશરૂના ઘોડાના ધાતુના સાજની ટોંચ મારફતે જોડાઈ નજરે પડતું રોશનીનું રૂપ પકડયું હોય. શાહ કેખશરૂએ એ બનાવને સારા સગન ગણી તેની બરકતથી કંગદેઝ ઉપર ફતેહ મેલવી તેની યાદગારીમાં એ 'આતશ ગુશસ્પ' સ્થાપ્યો હોય.

એ અસ્નવન્ત પહાડનું મથક ચએચસ્તે સરોવરની પડોશમાં—હવે બુનદેહશ અને ઝદસપરમના કહેવા પ્રમાંણે એ આતશની જગા 'ચએચસ્તે' નામનો સરોવર, જેનું નામ આપણે ઉપર જોયું તેમ આતશની નીઆએશમાં પણ આ-વ્યું છે તેના કીનારાપર હતી. આતશ નીઆએશમાં એ 'ચ-એચસ્તે સરોવર, અને અસ્નવન્ત' પહાડનાં નામો સાથે આવે છે તેથી પણ બુનદેહશના કહેવાને ટેકો મલે છે.

ચએચસ્તે સરોવરની જગા—હવે જો આપણે એ ચએચસ્તે સરોવરની જગા મુકરર કર્યે તો એ આતશનાં મથક અસ્નવન્ત પહાડની જગા પોતાની મેળે મુકરર થાય. તેથી આપ-ણે એ ચએચસ્તે સરોવરની જગા પેહેલાં મુકરર કર્યે. બુનદેહશના ૨૨) મા બાબમાં સઘલા સરોવરોનું વર્ણન છે ત્યાં (ફ. ૨) ચએ-ચસ્તે સરોવર માટે કહેછે કે તે આતરોપાતકાંન (આજર બએજા-ન) માં છે.

હવે ત્યારે બુનદેહશપરથી આપણુને માલમ પડે છે કે એ સરોવર 'આઝર બએજાંન'માં છે. પણ એ પ્રાંતમાં હાલના કયા સરોવર સાથે એ મળેછે તે આપણે તપાસીએ. પેહેલું બુનદેહશમાં ઉપલા બાબમાં એને માટે કહે છે કે એનું મુળ મોટા દર્યા સાથે

જોડાયલું છે. એની કહેવાની મતલબ એવી છે કે એ સરોવર ખારો છે. બીજું વળી એ ચએચસ્તે સરોવરનું નામ આવાં (ફ. ૪૯) ગોશ (ફ. ૧૮, ૨૧, ૨૨) અને અશીશંગ (ફ. ૩૮, ૪૧) યષ્ટોમાં આવેછે ત્યાં એ સરોવરને "ઉંડો અને મોટો" કહ્યો છે. એ ઉપરથી ત્યારે 'આજર બએજાન'માં એક "ઉંડો અને મોટો" તેમજ "ખારાં પાણી"નો સરોવર સોધતાં હાલનો ઉરૂમીઆ (Urumiyah) સરોવર મલે છે, જે જેમ એક હાથ પર ખારો તેમજ બીજા હાથ ઉપર મોટો છે. મી. એનસ્ટેડ પોતાની ભુતળ વિદ્યામાં એ સરોવરનો હાલનો વિસ્તાર ૪૦ મૈલ લાંબો અને ૨૫ મૈલ પોહળો આપે છે. પણ આતશની નીઆએશની પેહેલવી સહરેમાં એ સરોવરનો વીસ્તાર ૪ ફરસંગ એટલે ૧૨ ચોરસ મૈલનો જણાવે છે. એ જરા ગુચવણમાં નાખે છે. પણ યષ્ટોમાં એને ઘણો મોટો જણાવ્યો છે તે ઉપરથી અને બુનદેહશમાં પેહેલવી સહરે કરનારના વીચાર પ્રમાણેનો કોઈ વીસ્તાર જણાવ્યો નથી, તે ઉપરથી દીસે છે કે સરેહ કરનારે કશાના આધાર વગર ફકત પોતાનો વીચાર જણાવ્યો છે. બાકી જો તેના લખવા પ્રમાણે તેનો વીસ્તાર ચોકસ જણાયલો હતે તો બુનદેહશનો લખનાર, જે સઘલી જગાઓની ખાસ ભુગોળજ લખે છે તે, એ બાબે અખાડા ન કરી જતે. વળી બીજું એના સંબંધમાં યાદ રાખવું જોઈએ કે એનસ્ટેદ હાલમાં જેટલો, ઉપર કહયા પ્રમાણે, તેનો વીસ્તાર જણાવ્યો છે તેટલો અવસ્તા યા પેહેલવીના વખતમાં ન હોય. ભૂગોલ રચનાના ફેરફારોની વલાંણ પ્રમાણે અલબતે સરોવરની હાલત એક યા બીજી રીતે ફેરવાવી જોઇએ. કોઈકિ સરોવરો આગળ કરતાં વીસ્તારમાં વધે અને કોઈકિ સામાં ઘટે. એનો આધાર ઘણીક રીતે આજુબાજુની જમીન ઉપર રહે છે. જો તે જમીન નરમ હોય તો, આજુબાજુથી તે સરોવરોમાં નદી યા નાળાં મારફતે જે પાણી આવતાં હોય તે પાણીના પ્રવાહોથી ખોદાઇ જઇ આસ્તે આસ્તે સરોવરનો વીસ્તાર મોટો કરે છે. અને તેની ઊંડાઇ કમી કરી છાલકો કરે છે જો

જમીન કઠણ હોય તો તેનો વીસ્તાર આસ્તે આસ્તે કદાચ ઘટતો જાય. સરોવરોના કીનારાઓ મજબુત હોવાથી ધસી ન પડે, પણ તેમાં ખાલી થતી નદીઓ પહાડો પરથી વેહેતાં પોતાની સાથે ધુળની રચકણો ખેંચી લાવી તે ધુળ (debris) થી સરોવરને પુરી નાખી આસ્તે આસ્તે નાના તેમજ છાલકા કરે. જોકે પેહેલવી સરોહ કરનારે આપેલો વીસ્તાર, ઘણો નાનો હોવાથી તદન ધ્યાંનમાં ઉતરે તેવો લાગતો નથી, તોપણ આપણે કહ્યું તેમ એ સરોવરમાં પેહેલી જાતના ફેરફારો ચાલુ હોય એ બની શકે એવું છે. આજુબાજુથી ખણાઈ જઈ એનો વીસ્તાર આસ્તે આસ્તે પોહળાઇ લંબાઇમાં વધ્યો હોય. એ સહમજણ ઉપરથી મી. એનસ્ટેદ એ ઉરૂમીઆ સરોવરને એક છાલકો સરોવર ગણે છે, જોકે યષ્ટોમાં તો તેને ઊંડો કહયો છે, તેનું કારણ પણ સહમજ પડે છે.

વેસ્ટ કહે છે કે "હમદુલ્લા મુસ્તોફી" નામનો મુસલમાંન ગ્રંથકાર એ 'ઉરૂમીઆ સરોવર' ને 'ચેચેસ્ટ' ગણે છે.

વળી હાલનો ઉરૂમીયા સરોવર તે અવસ્તાનો ચએચસ્ત સરોવર છે તેની વિષેસ દલીલ મને એ 'ઉરૂમીઆ' શબ્દનાં અર્થ ઉપરથી મલે છે. અવસ્તામાં યષ્ટોમાં એ ચએચેસ્તનાં વિષેસન તરીકે [illegible] ઉરવ્યાપ એટલે બોહલાં પાણીવાલો એવો શબ્દ આવે છે. હવે "ઉરૂમીઆ" શબ્દને જો આપણે છુટો પાડીએ છીએ તો તેનો અર્થ પણ બરાબર બોહલાં પાણીવાલો એમ થાય છે. "ઉરૂમીઆ' માં 'ઉરૂ' ([illegible]=उरु) શબ્દનો અર્થ પોહલું થાય, અને 'મીઆ' તે સેમેટીક 'મય' (ماء=એરેબીક 'મા') છે જેનો અર્થ 'ઉરવ્યાપ' નાં છેલા ભાગ 'આપ' ને મલતો 'પાણી થાય છે. ત્યારે 'ઉરૂમીઆ' નો અર્થ પણ અવસ્તામાં આવેલા ચએચસ્તનાં વીષેસન 'ઉરવ્યાપ' ની માફક 'બોહલાં પાણીવાલો' થાય છે.

એ પ્રમાણે ત્યારે, જ્યારે 'ચએચેસ્ત સરોવર' તે હાલનો 'ઉરૂમીઆ' સરોવર નક્કી થાય છે. ત્યારે અસ્નવન્ત પહાડ જે આતશનીઆએશ તેમજ બુનદેહશ પ્રમાણે ચએચસ્ત સરોવરની પડોશમાં છે, તે પણ આજરબએજાનમાં એ ઉરૂમીઆ સરોવરની પડોશમાં હોવો જોઇએ.

૩૭ ને ૩૮—એ પહાડો વિષે અવસ્તા યા બુનદેહશમાંથી આપણને કાંઈ મલતું નથી.

૩૯ ને ૪૦ સ્યામક અને વફ્રયાઓ—આપણે ઉપઇરીસએન (અપારસએન) પહાડની બાબદમાં બુનદેહશ (બા. ૧૨ ફ. ૨૨) ને આધારે જોયું કે સીઆક ઓમંદ (અર્થ પ્રમાણે કાળા) અને વફ્રઓમંદ (અર્થ પ્રમાણે બરફવાલા) નામના બે પહાડો ઉપઈરીસએન પહાડના ભાગો છે. એ બુનદેહશવાલા પાહડો તેજ જમ્યાદ યષ્ટવાલા આપણા પહાડો છે એમ વેસ્ટ અને દાર્મસ્ટેટે જણાવે છે. સ્યામક (સીઆક ઓમંદ) પહાડને (બાબ ૧૨ ફ. ૨ માં) સીઆક મુઇમંદ (અર્થ પ્રમાણે કાળાબાળવાલો) કહયો છે. વેસ્ટ કહે છે કે કદાચ એ પહાડો હાલના અફગાનીસ્તાંનના 'સીહાકુહ' (કાળો પહાડ) અને 'સફીદકુહ' (સફેદ પહાડ) નામના પહાડો હોય.

૪૧ થી ૪૪.—એ પહાડો વિષે તેઓનાં નામ સીવાય કશું જણાયલું નથી.

૪૫. સ્પેંતોદાત.—એ પહાડ બુનદેહશ (બા. ૧૨ ફ. ૨, ને ૨૩) વાલો સ્પેદીઆદ પહાડ છે જેને રએવંદ પહાડની હારમાના એક પહાડ તરીકે જણાવેલો છે.

૪૬. કદ્રવઅસ્પ.—એ પહાડ બુનદેહશ (બાં. ૧૨ ફ. ૨ ને ૨૪) વાલો કોનદ્રસ્પ છે જે ત્યાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'તુસ'ના મુળકમાં આવેલા 'સોવબાર'ના સરોવરની આગળનો એક પહાડ છે.

૪૭. કઓઇરીસ.—એ પહાડ બુનદેહશ (બા. ૧૨ ફ. ૨ ને ૨૫) વાલો કોન્દ્રાસ પહાડ છે જે, ત્યાં લખે છે કે, ઇરાંનવેજમાં આવ્યો છે.

૪૮. તએર—એ પહાડ હરએરેઝઇતી (અલબુર્ઝ)નો એક ભાગ છે એમ ઇજશનેના ૪૨મા હા (ફ. ૩) અને રામ યષ્ટ (ફ. ૭) ઉપરથી માલમ પડે છે. ૪૨માં હામાં તેને 'હરઈતીએરેઝ'નો 'તએર' અને રામ યષ્ટમાં 'હર'નો 'તએર' કહયો છે. બુનદેહશ (બા. ૧૨ ફ. ૪)માં પણ એને 'અલબુર્ઝ'નો 'તેરાક' કરી કહયો છે. જેમ ઇંગ્રેજો ગ્રીનીચમાંથી અને ફ્રેંચો પેરીસમાંથી પોતાની પેહેલી મધ્ય રેષા ગણે છે, તેમ અસલી ખગોળ વિદ્યા શાસ્ત્રીઓ પોતાની ગણત્રીમાં એ પહાડના મધ્ય ભાગમાંથી (બુનદેહશ બા. ૫ ફ. ૩ ને ૪) પેહેલી મધ્યાંન્હ રેષા (first meridian) પસાર થતી ગણતા હતા, એટલા માટે કેશ્વરોના જે ભાગો કર્યા છે તે એ 'તએર' પહાડના સંબંધમાં થયલા છે. ખઈનીરથ બામીનો કેશ્વર, જે વચમાં છે તે એ 'તએર' પહાડની મધ્યાન્હ રેષામાંથી પસાર થતી લીટીનો આજુબાજુનો ભાગ છે. બુનદેહશ (બાબ ૫)માં કહે છે કે અલબુર્ઝના એ ભાગની પુર્વે ૧૮૦° અને પશ્ચિમે ૧૮૦° રોઝીન (ولسو) એટલે બારીઓ અથવા શુરાખો હતા જેમાંનાં એકમાંથી દરરોજ સુર્ય આવજાવ કરતો. હાલની વિદ્યા પ્રમાણે પેહલાં મધ્યાંન રેષાની આસપાસ જે ૧૮૦° ના રેષાઓ છે તેનું એ વર્ણન છે. બેઉ હાથપરનાં ૧૮૦° 'રોઝીન' મલી ૩૬૦° નું સરકલ પુરૂં થાય છે.

૪૯ થી ૫૧—એ પહાડો વિષે અવસ્તામાં અથવા બુનદેહશમાં કાંઇ વીશેષ લખ્યું નથી.

૫૨. રએવન્ત—એ પહાડ બુનદેહશ (બાબ ૧૨ ફ. ૨, ૧૮) વાલો 'રેવન્દ' પહાડ છે. બુનદેહશ પ્રમાણે એ ખોરાસાનમાં આવ્યો છે અને એનું નામ, રેવન્દ (એટલે ચલકાટવાલું) એટલા ઉપરથી પડયું છે કે એની ઉપર શાહ ગુશતાસ્પે "આદર બોર્ઝીન મેહેર" નામનો એક આતશ બરપા કર્યો હતો. બુનદેહશ (બાબ ૧૨ ફ. ૩૪; બાબ ૧૮ ફ. ૮) અને ઝાદસ્પરમ (બા. ૧૧

ફ. ૯) પ્રમાણે એને "પુશ્તે-વીસ્તાસ્પાંન" પણ કહેછે. બુનદેહશ પ્રમાણે આપણા બરહક પેગમબરે શાહ ગુશ્તાસ્પને અને તેનાં કુટુંબને આપણી બરહક દીન શીખવ્યા પછી એ પાદશાહે 'આદર બોર્ઝીનમેહેર' આતશને એ રએવન્દ પહાડ ઉપર બરપા કર્યો.

જમ્યાદ યષ્ટની ટીપમાં આપેલા પહાડોની છુટી તપાસ આપણે તમામ કરી રહ્યા. હવે આપણે અવસ્તા અથવા પાજંદમાં આવતા બીજા કોઇક પહાડો જેઓનું નામ એ ટીપમાં ન આવ્યું હોય તેઓની ટુકમાં તપાસ કરી જઇએ.

હુકર્ઈર્ય પહાડ.—એ પહાડોમાં 'હુકઇર્ય' પહાડ પેહેલું આપણું ધ્યાંન ખેંચેછે. એ પહાડનું નામ યજશને (હા. ૬૫ ફ. ૩) માં અને આવાં (ફ. ૩, ૨૫, ૨૬) ગોશ (ફ. ૮) મેહેર (ફ. ૮૮) રશનુ (ફ. ૨૪) ફરવરદીન (ફ. ૬) અને રામ (ફ. ૧૫) યષ્ટોમાં આવેછે. ઘણું અજાયબ લાગેછે કે જમ્યાદ યષ્ટની ટીપમાં એ જાણીતા પહાડનું નામ નથી મલતું. એ પહાડ અલબુર્ઝની એક ઉંચી ટોંચ હતી એમ મેહેર યષ્ટ (ફ. ૮૮) ઉપરથી માલમ પડેછે કારણ કે ત્યાં કહેછે કે "અલબુર્ઝની ઉંચી ટોંચ કે જેને હુકઇર્ય કહેછે તેની ઉપર હોમ ફ્રાશમીએ મેહેરને આરાધ્યો." અને બુનદેહશ (બા. ૧૨ ફ. ૨, ૫, ૬; બા. ૧૩ ફ. ૪; બા. ૨ ફ. ૧૧; બા. ૨૪ ફ. ૧૭) માં 'હુગાર'ના પહાડ તરીકે ઓળખ્યો છે. યષ્ટોમાં તેમજ બુનદેહશમાં કહેછે કે એ પહાડમાંથી "અર્દ્વીશુર" નદી વહીને "વોઉરૂકશ" દર્યામાં જતી હતી. બુનદેહશનાં ૧૩ મા બાબ (ફ. ૨) પ્રમાણે અલબુર્ઝ પહાડના દક્ષિણ ભાગપર જે પાંણી પડતું હતું તે હજારો પ્રવાહો મારફતે એ હુકઇર્ય પહાડ ઉપર એક મોટા સરોવરમાં એકઠું થતું હતું, અને ત્યાંથી પાછું વેહેતું. એ વર્ણન આપણને સીંધુ અને બ્રહ્મપુત્ર જેવી મોટી નદીઓનાં મુળની યાદ આપે છે. હીમાલય પર્વતનું બરફ પીગળવાથી ઉત્પન્ન થયલું પાણી પ્રવાહો મારફતે વેહીને, તે પહાડ પરના "માન સરોવર" નામનાં સરોવરમાં એકઠું થાય છે અને

ત્યાંથી એ મોટી નદીઓ માર્ગે દર્યામાં ખાલી થાય છે. એજ પ્રમાણેની ક્રીયા અલબુર્ઝ ઉપરબી ચાલતી હોય એવું એ વર્ણન છે. હુકઇર્ય પહાડ પર બનતા એવા એક સરોવરનું નામ બુનદેહશ (બા. ૨૨ ફ. ૧૧) પ્રમાણે "ઉર્વીસ" કરીને છે. 'અલબુર્ઝ'ના વધારે ઉંચા ભાગોપરથી પાણી એકઠું થતું થતું આવીને આએ હુકઇર્યની ટોંચ પરના 'ઉર્વીસ' સરોવરમાં એકઠું થતું હોય અને ત્યાંથી નદી તરીકે વેહીને વોઉરૂકશ દર્યામાં ખાલી થતું હોય. એમ ઉપલાં અને બાબ ૨૪ (ફ. ૧૭)નાં વર્ણન ઉપરથી માલમ પડે છે. એ પહાડના સરોવરમાંથી વેહેતી નદી તે અર્દવીશુર છે. એ નદી હુકઇર્યના પહાડ ઉપરથી પેહેલાં એકદમ ઉભાં ઢોલાંણપરથી પડતી હોવી જોઇએ કારણ કે બુનદેહશ (બા. ૧૨ ફ. ૨) પ્રમાણે તે હજાર માણસપુરની ઉંચાઇ (આસરે ૫૦૦૦ ફીટની ઉંચાઇ) એથી કુદી પડે છે. હવે એ હુકઇર્ય પહાડનું મથક કયાં હતું તે આપણને અર્દિસુરના મથક ઉપરથી માલમ પડે છે. આપણે પછવાડે જોઇશું કે અર્દિવ નદી તે હાલની ઓકસસ છે. હવે એ હાલની ઓકસસનું મુળ પામીરનાં પહાડોમાં છે તયારે એ ઉપરથી દીસે છે કે હુકઇર્ય પહાડ જેને એ (ઓકસસ) અર્દિવનાં મુલ તરીકે જણાયો છે તે એ પામીરના પહાડોનો એક ભાગ હોવો જોઇએ. વળી એ હુકઇર્ય પહાડને અલબુર્ઝનો એક ભાગ ગણ્યો છે તે ઉપરથી વાંચનારે અજાએબ થવું ન જોઇએ કે એ 'પામીર'ના પહાડો અને હાલના અલબુર્ઝ પહાડો વચ્ચે તો સેંકડો માઇલનો તફાવત છે, પણ સારી પખે યાદ રાખવું જોઇએ કે આપણે આગલ કહ્યું તેમ અવસતા જમાનામાં અલબુર્ઝ નામ હાલની માફક ફકત એક પહાડને લગાડવામાં ન આવતું પણ પુર્વથી પશ્ચિમ સુધી લંબાએલી એક આખી હારને લગાડવામાં આવતું.

તીર યષ્ટના પહાડો.

હિંદવ—વળી તીરયષ્ટ (ફ. ૩૨)માં એક 'હીંદવ' કરી પહાડ આવે છે જેનું નામ જમ્યાદ યષ્ટમાંની ટીપમાં મલતું નથી.

એ પહાડનું તીરયષ્ટમાં વર્ણન આવે છે કે "ઉસ હીન્દવત પઈતી ગરોઈત ચો હીશતઈતી મઈધીમ ઝૂયઘો વોઉરૂ કશહે" એટલે કે "હીંદવ પહાડ ઉપર કે જે વોઉરૂકશ દર્યા વચ્ચે ઉભેલો છે." હવે એવું આબેહુબ વર્ણન બુનદેહશ (બા. ૧૨ ફ. ૬)માં 'ઊસહીંન્દુમ' નામના એક પહાડને માટે આવે છે. તે ઉપરથી વેસ્ટ, દાર્મેસ્ટેટે અને સ્પીગલ એ બે પહાડોને એકજ ગણે છે. ડાકટર હાઉ એને 'હીંદુકશ' ગણે છે.

ક્ષઓથ અને ખનવન્ત પહાડો.—તીર યષ્ટ (ફ. ૬ અને ૩૬) માં ક્ષઓથ અને ખનવન્ત નામના બે શબ્દો આવેછે જેને હારલે ફકત સામાન્ય નામ તરીકે લે છે. સ્પીગલ પણ એમ લેછે પણ નોટમાં કહેછે કે કદાચ એ પહાડોનાં નામ હોય અને અલબુર્ઝની કોઇ ટેકડીઓ હોય. દાર્મસ્ટેટે એઓને પહાડના નામો ગણેછે. દાર્મસ્ટેટે આએ ફકરાનો અર્થ, જેમ આજ સુધી કરવામાં આવેછે અને જેમ સ્પીગલ, હારલે અને વાછા—મેહેરજીરાનાએ કર્યો છે તેથી જૂદો કરેછે. એ ફકરામાં આવેલા 'એરેક્ષ' શબ્દને તે એક ધણીનું વિશેષ નામ ગણી એ ફકરો એ સખ્સ વિષે ગણે છે અને તેને ઇરાનના પાદશાઓની મીરખુન્દની તવારીખની નીચલી વારતા સાથે જોડે છે. દાર્મસ્ટેટે કહે છે કે એ ફકરામાંનો "એરેક્ષ ક્ષવીઉવી—ઈસુશ" પેહેલવીવાલાઓનો "એરીસ શીવાતીર" (એટલે શેતાબ તીર ફેંકનાર એરીસ) છે, જે 'એરીસ' મીરખોન્દની તવારીખ પ્રમાણે "આખાં ઈરાંની લશકરમાં ઘણો સેતાબ તીર ફેંકનાર હતો. જયારે મીનોચેહેર અને અફ્રાસીઆબે સુલેહ કરી પોતપોતાની હદ નક્કી કરવાનો ઠેડાવ કીધો ત્યારે એવી ગોઠવણ થઈ કે દમાવંદ પહાડ ઉપરથી એ 'એરીસે' એક તીર પુર્વ તરફ ફેંકવો. એ તીર જે જગા સુધી દુર જાય તે જગાએ હદ બાંધવી. 'એરીસે' સહવારના પોહરમાં તીર ફેંકયો તે છેક બપોરનાં 'જીહુન' નદી (જે દાર્મસ્ટેટે ઓકસસ ધારે છે તે) ના કીનારાપર જઇ પડયો." એ વારતાના સંબંધ ઉપરથી ત્યારે

દાર્મેસ્ટેટે પેહેલાં "ક્ષઓથ" પહાડને દમાવંદ, જેપરથી તીર ફેંકવામાં આવ્યો હતો, તેનો ભાગ ગણે છે અને 'ખનવન્ત' પહાડને 'બામીઆન'નો પહાડ ગણે છે કે જે પહાડમાંથી 'બલ્ખ' નદીના ઝહરાઓ વહે છે. કારણ કે દાર્મેસ્ટેટે કહે છે કે બીજા તવારીખ નવેશ 'તબરી'ના કહેવા પ્રમાણે પેલો તીર બલ્ખ નદી (જે ઓકસસની એક શાખા છે તેની) આગલ પડયો હતો.

ખોરશેદની નીઆએશવાલો સઓકન્ત પહાડ— ખોરશેદની નીઆએશમાં આપણે ભણીએ છીએ કે "સઓકંતેમ ગઇરીમ મઝદધાતેમ યજમઇદે" એટલે "હોરમજદના પેદા કરેલા સઓકંત પહાડને અમો આરાધ્યે છીએ." એ 'સઓકન્ત' શબ્દને હારલે ફકત એક વિશેષન ગણી અર્થ કરે છે કે "રોશન, ચલકતો પહાડ." સ્પીગલ, કાંગા અને દાર્મેસ્ટેટે એને એક પહાડનું નામ ગણે છે. એ પહાડ તે કીઓ તે માલમ પડતું નથી. દાર્મેસ્ટેટે એ શબ્દ ઉપર સંસકૃત તરજુમા ઉપરથી નીચલી નોટ આપે છે "સઓકન્ત પહાડ ઉપર જમીનનાં તળીઆંમાંથી આવતો એક સોનેરી નળ છે. જમીનની સપાતીપરનું પાણી તે નળના છીદ્ર મારફતે આકાશમાં જાય છે અને પવનથી સઘલી બાજુએ વસડાઈ જઈ 'દવ' ઉત્પન્ન કરે છે." બુનદેહશના બાબ ત્રીજા (ફ. ૩,૫) માં અલબુર્ઝ પાહાડપરના પાણીના વેહવા વિષે વર્ણન આપ્યું છે તેને મલતું મને એ વર્ણન દીસે છે ત્યાં કહે છે કે અલબુર્ઝના ઉંચા ભાગપરથી પાણી હુકઇર્ય પહાડપર એકઠું થાય છે, જ્યાંથી બીજે ઠેકાણે ફેલાય છે. ત્યાં પણ કહે છે કે એ સઘલું સુનેરી નલો મારફતે થાય છે. એ ભુતલ વિદ્યા સંબંધી અથવા વાયુચક્રશાસ્ત્ર સંબંધી બનાવનું અલંકારીક વર્ણન મને દીસે છે. બુનદેહશના વર્ણનના સરખાપણા ઉપરથી એ 'સઓકોન્ત' પહાડ "હુકઇર્ય" પહાડની નજદીકનો કોઈ ભાગ હોય.

સાતે અમશાસ્પંદોની આફીનમાના પહાડો— સાતે અમશાસ્પંદોની પાજંદ આફીનમાં નીચલા પહાડોને યાદ કર્યાછે.

૧ [illegible] ૨ [illegible] ૩ [illegible]
[illegible] ૪ [illegible] ૫ [illegible]
[illegible]

એઓમાંથી ૨ જા રએવન્તા ૩)જા મહી પારસીન (અવસ્તા ઉપઇરીસએન પૈહેલવી અપારસીન) અને ૫) માં હોશ દાસ્તાર (અવસ્તા 'ઉશીદરેન')ની તપાસ આપણે કરી છે.

૧ અઉર્વંદ કોહ—બાકીના બેમાં "અઉર્વંદ કોહ" તે કયો તે સહમજ પડતું નથી. એ નામનો પહાડ કોઈ અવસ્તામાં તેમજ પૈહેલવીમાં આવ્યો નથી પણ એ 'અઉર્વંદ' શબ્દ અવસ્તામાં [illegible] તરીકે સાધારન નામનાં રૂપમાં 'પહાડ'ને સાધારન અર્થે આવે છે અને વળી તે એવે અર્થે જમ્યાદ યષ્ટમાંજ જ્યાં સઘળા પહાડોની ટીપ આપી છે ત્યાં (ફ. ૩) 'ફ્રાંવંકુ' નામના પહાડની આગમચ સાધારન પહાડને અર્થે આવ્યો છે. તે ઉપરથી કદાચ એમ તો નહી હોય કે તે શબ્દને એક ખાશ વિશેષ નામ ગણી પાજંદમાં વાપડયો હોય? અથવા તો કદાચ પાછળથી કોઈ જુદા પહાડને એ નામ આપ્યું હોય.

દેમાવંદ કોહ—એ આફ્રીનમાં ૪) થા દેમાવંદ પહાડનું નામ અવસ્તામાં આવતું નથી પણ તે પૈહેલવીમાં વારેઘડીએ આવે છે અને તે નામનો પહાડ અલબુર્ઝની એક ઉંચી ટોંચ તરીકે હજુર જણાયલો છે. જૂદા જૂદા ભુગોળ લખનારાઓ એની ઉંચાઈ ૧૦૦૦૦ ફીટથી ૨૦૦૦૦ ફીટ સુધી જૂદી જૂદી આપેછે. જોનસન જે એક સતાદારી નકશા બનાવનાર ગણાય છે તે એની ઉંચાઈ ૧૮૫૦૦ ફીટ જણાવે છે. એ પહાડ ઉપર ફીરદોશી પ્રમાણે અને બુનદેહશ (બા. ૨૯ ફ. ૯) પ્રમાણે શાહ ફરેદુને જોહાકને બાંધ્યો હતો. એમ સાતે અમશાસ્પંદાની આફ્રી-

નમાં અને બુનદેહશ (બા. ૧૨ ફ. ૩૧)માં પણ એની સીફત તરીકે જણાવ્યું છે. બુનદેહશ (બા. ૧૨ ફ. ૨૯) પ્રમાણે એ અલબુર્ઝના ઉપઇરીસએન (અપારસીન)ની એક ટોંચ છે. બાબ ૨૦ (ફ.૨૭) માં એ પહાડમાંથી હરહઝ નામની નદીને તબીરીસ્તાનમાંથી વેહેતી જણાવી છે.

પહાડો વિશે સામટા વીચાર.—અવસ્તામાં આવેલા પહાડોની તપાસ આપણે તમામ કરી રહ્યા. એ તપાસ ઉપરથી આપણને એટલું ચોકસ દીસેછે કે અવસ્તાવાલાઓએ તેમજ પેહેલવીવાલાઓએ 'અલબુર્ઝ' શબ્દ એઓના મુળકમાં આવેલા પહાડોનાં આખાં અનુસાંધન (Mountain system) ને લગાડયો છે. એજ કારણને લીધે બુનદેહશમાં એ પહાડને માટે કેહેછે કે તે પૃથ્વિની વચ્ચે ફરી વલેછે. પહાડનાં આખાં અનુસાંધનને અલબુર્ઝ ગણીને "ઉપઇરીસએન"ને તેની એક મોટી હાર (range) ગણી છે. આપણા તપાસેલા પહાડોમાં મોટી સંખ્યા એ ઉપઇરીસએન (અપારસીન)ના ભાગોની છે. અલબુર્ઝના બીજા મોટા ભાગો તરીકે ઉશીદરેન, હુકઇર્ય, અરેઝુર, તએર અને ચેકાતદાઇતીના પહાડો છે.

આપણી પૃથ્વિના સપાતીપરના પાણીના ભાગો.

અવસ્તામાં જણાવેલા દર્યાઓ—અવસ્તામાં દર્યાઓ તરીકે નીચલાં નામો મલે છે. વોઉરૂકશ, પુઇતીક અને કાંસુ.

વોઊરૂકશ—એ વોઊરૂકશ દર્યાને પેહેલવી કેતાબોમાં "ફરહાકન્ટ" કહે છે. એ અવસ્તાનો વોઊરૂકશ અને પેહેલવીનો ફરહાકન્ટ તે હાલનો 'કેસ્પીઅન' છે, એ વીચારને ઘણીક રીતે ટેકો મલે છે.

પેહેલું તો મારા વીચાર પ્રમાણે એ શબ્દોના અર્થ ઊપરથીજ એ વીચારને ટેકો મલે છે. અવસ્તા વોઊરૂકશ શબ્દનો અર્થ, તેનાં ધાતુ(.), ... વોઊરૂ=उरु=wide–પોહલું અને ...

કશ=कक्ष=કીનારો, બાજુ) ઉપરથી પોહોલા કીનારા અથવા બાજુ વાલો થાય છે. પેંહેલવી ફરાહકન્ટ અથવા ફશાખકન્ટ શબ્દનો અર્થ પણ તેના ધાતુ (فراخ)=ફા. ફરાખ=broad=પોહોલું અને گرد =ફા. ગેર્દ=ઘેરાવો, બાજુ) ઉપરથી પોહોલી બાજુ યા ઘેરાવાવાલો થાય છે. હવે કેસ્પીઅન શબ્દનો અર્થ પણ ધાતુ (cas કસ=[illegible]=ફા. કશ=બાજુ અને pian પીઅન=ફા. પેહન=પોહોલું) ઊપરથી પોહોલી બાજુ વાલો એમ થાય છે. એ દર્યા માટેનાં અવસ્તા અને પેહેલવી શબ્દો અને હાલનાં કેસ્પીઅન શબ્દ વચ્ચે ફરક ફકત એ છે કે હાલનાં શબ્દમાં અર્થ દેખાડનારા ભાગો ઉલતાઈ ગયા છે, એટલે જ્યારે અવસ્તામાં પોહોલું અર્થ દેખાડનાર શબ્દ વોઊરૂ અને ફરાહ પેહેલો આવે છે ત્યારે કેસ્પીઅન શબ્દમાં તે પાછલ આવે છે એ ફરક સીવાય અર્થ પ્રમાણે તો એ ત્રણે શબ્દો એકસરખા છે.

વંદીદાદમાં કહે છે કે એ વોઉરૂકશ દર્યો બીજા સર્વ દર્યાઓ કરતાં મોટો છે. હવે અવસ્તા જમાનાનાં લોકો છેક દક્ષીણે માહાસાગરનાં કોસ્તાઓ સુધી આવી પોંહતા ન હતા, તેથી તેઓ પાણીનાં જે મોટા ભાગ વિષે જાણતા હતા તે પોતાનાં મુલકોમાં આવેલા મોટા સરોવરો હતા. એશીઆ ખંડની દક્ષીણે આવેલા મોટા દર્યાઓ અને માહાસાગરોથી તેઓ વાકેફ ન હતા. તેથી તેઓ જે દર્યાઓ વિષે બોલતા તે દર્યાઓ તેઓને જણાયલા મોટા પાણીના સરોવરો હતા. કે જે સરોવરો તેઓના અતીઘણા મોટા વીસ્તારને લીધે હાલમાં પણ સમુદ્ર અથવા દર્યાનાં નામોથી ભૂગોળ વિદ્યાનાં પુસ્તકોમાં ઓલખાય છે. અવસ્તાવાલાઓનાં મુળકમાં એવા મોટા સરોવરો ઘણા આવ્યા હતા જેમાં મુખ્ય હામુનનો સરોવર, ઉરૂમીઆ (ચએચસ્ત)નો સરોવર અને કેસ્પીઅનનો સરોવર છે.

હવે જે બીજાં પાણીઓમાં વોઉરૂકશને મોટો ગણ્યો છે તે એ મોટા સરોવરો છે અને તે મુલકમાં વેહેતી મોટી નદીઓ છે. એ મુળકનાં પાણીનાં મોટા ભાગો (સરોવરો)માં કેસ્પીઅન મોટામાં મોટો છે. એટલુંજ નહી, પણ આખી પૃથિવિપરનાં સરોવરોમાં તે મોટામાં મોટો છે. તે ઉત્તર દક્ષિણે ૭૫૦ થી ૯૦૦ મૈલ લાંબો છે અને પૂર્વ પશ્ચિમ ૧૫૦ થી ૨૭૦ મૈલ પોહોલો છે. તેની ઉંડાઇ ૧૨૦ થી ૩૦૦૦ ફીટ સુધીની છે. એમાં ઘણીક મોટી નદીઓ ખાલી થાયછે. તેનું ક્ષેત્રફલ (area) ૧૨૪૦૦૦ ચોરસ મૈલછે.

એ ઉપરથી ત્યારે માલમ પડેછે કે વોઉરૂકશ, જેને બીજા સઘલા પાણીઓનાં ભાગોમાં મોટો ગણ્યો છે, તે હાલનો કેસ્પીઅન સમુદ્ર છે જે તે મુલકોનાં સરોવરો અને પાણીના બીજા ભાગોમાં મોટામાં મોટો સરોવર છે. વોઉરૂકશ (કેસ્પીઅન) કરતાં કોઈ બીજો મોટો દર્યો તેઓનાં જોવામાં ન આવ્યાથી અવસ્તાવાલાઓએ એ દર્યાને સર્વમાં મોટો ગણ્યો છે. એ દર્યાની આસરે ૯૦૦ મૈલની લંબાઇ અને ૨૭૦ મૈલની પોહોલાઇ તેઓનાં મનમાં એક ગંજાવર દર્યાનો ખેઆલ આપવાને કાંઇ થોડી ન ગણાય. હાલના સુધરેલા યંત્રકળાનાં વખતમાં તેને પોહોલાઇમાં ઓલંગી જતાં આખા બે દીવસ ઉપર થાય છે ત્યારે આગલા પુરાના વખતમાં, જ્યારે નૌકાશાસ્ત્ર જેવું કાંઇ ન હતું ત્યારે તેને ઓલંગી જતાં ઘણાક દીવસો લાગવા જોઇએ. એ વખતનાં પ્રમાણમાં તે જમાનાનાં લોકોનાં મનમાં એ સમુદ્ર વિષે ઘણો મોટો ખેઆલ હોવો જોઇએ.

પુઈતીક દર્યો—એ દર્યાનું નામ અવસ્તામાં ફકત એક વખત (વં. ૫ ફ. ૧૭ મા) આવે છે. બુનદેહશ (૧૩ ફ. ૬. બા. ૨૨ ફ. ૯) અને ઝાદસ્પરમમાં એને એજ નામથી જણાવ્યો છે. એના પાણી વિષે કહે છે કે "પુઇતીકનું પાણી મેલું અને ગંધીલું હોય છે" પુઇતીક શબ્દનો ધાતુજ(𐬞𐬏=પુ=to putrify=કોહવું) એ અર્થ દેખાડે છે.

દાર્મસ્ટેટે એ પુઇતીકને ઇરાંની અખાત ગણે છે. પણ જ્યારે પુઇતીકને ગંધીલો ગણ્યો છે ત્યારે તે ઇરાંની અખાત કરતાં કોઇ વધારે નાધલો પાણીનો ભાગ હોવો જોઇએ, કે જેનાં પાણીને કોઇ બીજાં પાણી સાથ સંબંધ નહીં હોવાથી અને એક જગામાં ઘેરાઇ રેહેવાથી તેનાં પાણી વાસ મારતાં હોય. બીજું આપણે આગલ કહ્યું તેમ અવસ્તાવાલાઓ છેક દક્ષીણે મહાસાગર અને દર્યાઓ તરફ આવી પોંહોંચ્યા ન હતા અને તે ભાગો તરફનું તેઓનુ જ્ઞાન ઘણું જુજ હતું. તેથી એ પુઇતીક દર્યા દક્ષિણનો કોઈ પાણીનો ભાગ નહીં હોય પણ ઉત્તરનોજ કોઇ નાનો પાણીનો ભાગ હોય. બુનદેહશમાં તેને વોઉરૂકશ સાથ જોડાયલો જણાવ્યો છે તે ઉપરથી દીસે છે કે તે કેસ્પીઅનની નજદીકનો કોઇ ખારાં પાણીનો નાનો ભાગ હોય. યુરલના પહાડો અને કોકેસસ પર્વતની વચ્ચેની જમીનનો જે મોહોટો વીસ્તારવાલો ભાગ દર્યાની સપાતીથી નીચે આવેલો છે અને જેને સર રોડરીક મ્યુરશીસન નામનો વિદ્વાન The Aralo-Caspian depression ને નામે ઓલખે છે તેમાં કેસ્પીઅન એરલ વીગેરે જે કેટલાક મોટા સરોવરો આવેલા છે તેમાંનો એ પુઇટીક એક હોય.

કાંસુનો દર્યા—એ દર્યાનું નામ ફકત વંદીદાદ (૧૯ ફ. ૫) અને જમ્યાદ યષ્ટ (ફ. ૬૬ ને ૯૨)માં આવે છે. જમ્યાદ યષ્ટ (ફ. ૬૬) એની જગા ચોકસ કરે છે. કારણ કે ત્યાં એને "કાંસુમ હએતુમંતેમ" એટલે 'હએ તુમત (નદી) વાલો કાંસુ' એમ કહ્યો છે. હવે આપણે વંદીદાદનાં ૧૬ દેશોવાલી બાબદમાં નક્કી કર્યું કે હેતુમંતનો મુલક તે હાલની હેલમંદ નદીવાલો મુલક છે. એ ઉપરથી ત્યારે હેલમંદ નદી સાથે સંબંધ રાખનાર દર્યા (સરોવર)ની નકશામાં ખોલ કરતાં આપણને હામુન અથવા

સીસતાંનનો સરોવર મલે છે કે જેમાં એ હેલમંદ નદી ખાલી થાય છે. *

વળી બુનદેહશમાં (બા. ૧૩ ફ. ૧૬)માં એ 'કાંસુ'ને વાસ્તે કહે છે કે તે સગસ્તાંન (સીસ્તાંન)માં આવ્યો છે. હવે હાલનો હામુનનો સરોવર પણ સીસ્તાંનમાં આવ્યો છે. એને ખુદ સીસ્તાનનાં સરોવરને નામેજ ઓલખવામાં આવે છે, ત્યારે ચોકસ ઠડે છે કે કાંસુનો દર્યો તે જમ્યાદ યષ્ટ પ્રમાણે તેમજ બુનદેહશ પ્રમાણે હાલનો હામુનનો સરોવર છે, જે નકશામાં નજર કરતાં અફગાનીસ્તાંનનાં દક્ષીણ પશ્ચીમ ખુનામાં નજરે પડે છે.

બુનદેહશ (બા ૧૩ ફ ૧૬)માં દર્યાઓની ટીપમાં એને ઘણો નાનો દર્યો ગણ્યો છે કારણ કે ખરેખર તો તે એક સરોવર છે. બુનદેહશના લખનારનાં વખતમાં તેનાં કેહેવા પ્રમાણે તે નુકસાંન કરનારાં જાનવરો જેવાં કે સાપ વગેરેથી ભરપુર હતો અને તેનાં પાણી ઘણાં ખારાં થઇ ગયાં હતાં. તેમાંથી ખરાબ વાસ એટલો નીકલતો કે તેની પડોશમાં એક ફરસંગ (૧) વટીક જવાઇ શકાતું

* પ્રોફેસર હારલે જમ્યાદ યષ્ટનાં ફકરા ૬૬ માં વાલા હએતુમંતને દાર્મેસ્ટેટે, સ્પીગલ, વાછા મેહરજીરાનાની માફક વિશેષ નામ ગણતો નથી પણ સામાન્ય નામ ગણી અર્થ કરે છે કે "પુલવાલો કાંસુ દર્યો." પણ એ અર્થ દરૂસ્ત દીસતો નથી. હામુન જેવાં મોટા સરોવરને પુલવાલો શું કારણથી કેહેવામાં આવે તે સમજ પડતું નથી.

૧ એક ફરસંગ તે હાલનાં કેટલા મૈલ થાય તે ચોકસ કેહેવાતું નથી. પેહેલવી ઝાદસ્પસ કેતાબ (બા. ૬) એક ફરસંગનાં ૨૦૦૦૦ ફીટ જણાવે છે. રીચર્ડસન પોતાનાં ફારસી શબ્દ કોશમાં ૧૮૦૦૦ ફીટ આપે છે. આઉસલી પ્રમાણે જૂદા જૂદા જમાનામાં અને જૂદા જૂદા શેહેરોમાં એની લંબાઈ જૂદી જૂદી હતી. તેનાં કેહેવા પ્રમાણે કીઆની વંશના વખતમાં તેનાં ૧૨૦૦૦ ફીટ ગણાતા હતા. મલેકશાહી નામનાં લખનારને આધારે તે જણાવે છે કે ખારઝમમાં તેની લંબાઇ ૧૫૦૦૦ વાર ગણાતા હતા અને આઝરબઇજેન આરમીનીઆ વીગેરેમાં ૧૨૦૦૦ વાર ગણાતા હતા.

હતું નહી. વલી તેના ઉપર ફુકતા ગરમ પવનોને લીધે બાફી કરણ (evaporation) ની ક્રીયા વધારે ચાલી તેમાંથી પાણી વધારે સુકાઇ જવાને લીધે તે ઘણો ખારો થઇ ગયો હતો. પણ એ બુનદેહશનો લખનાર એમ કહે છે કે આગલ તેમ ન હતું પણ તેનાં પાણી ઘણાં મીઠાં હતાં. હાલમાં પણ એ (કાંસુનો દર્યો) હામુન અથવા સીસ્તાંનનો સરોવર ઊપલાંજ કારણને લીધે ત્યાંની ઉંચી પહાડી સપાત જમીન ઉપર પાણીના એક છાલકા મોહટા ખબોચીઆની માફક છે.

પ્રોફેસર એન્સ્ટેદ પ્રમાણે એની લંબાઈ ૭૦ મૈલ છે અને પોહોલાઇ ૧૮ થી ૩૦ મૈલ છે. કનલ માલેસન પોતાની (Russo-Afghan question and the invasion of India નામની) ચોપડીમાં એ સરોવરની દર્યાની સપાતીથી ઊંચાઈ ૧૩૫૦ ફીટ આપે છે અને કહે છે કે જોકે હાલમાં તેની આસપાસ વેરાંન જંગલો છે તોપણ તે એક વખતની દોલત અને ખેતીની નીશાની જાહેર પાડે છે.

અઉવઝદાનવ—જમ્યાદ યષ્ટ (ફ. ૬૨) માં જણાવે છે કે એ નામનો એક દર્યાનો ભાગ વોઉરૂકશ દર્યામાં આવ્યો છે. એ નામ અવસ્તામાં યા બુનદેહશમાં બીજું કેઠે મલતું નથી તેથી ચોકસ થઇ શકતું નથી કે વોઉરૂકશનો કીઓ ભાગ એ નામથી જણાયલો હતો.

અવસ્તામાં જણાવેલી નદીઓ.

અર્દવિસુર નદી—એ નદી તે હાલની આમુ અથવા ઓકસસ છે. ફીરદોશી અને બીજા તવારીખ નવેશો જે જીહુનના દર્યાવને માટે બોલી ગયા છે તે એ નદી છે. અંહી આપણે તપાસીએ કે અર્દવિ નદીને હાલની ઓકસસ ગણાવાને શું કારણ છે.

પેહેલું તો ઇજશને (હા. ૬૫) અને આવાં યષ્ટ (ફ. ૩) માં એ નદીને જમીનપરની તમામ નદીઓમાં મોટી ગણી છે. હવે

જ્યારે તમામ જમીનપરની નદી સાથ એણીને સરખાવી છે ત્યારે આપણે જાણવું જોઇએ કે એ તમામ જમીન તે અવસ્તાવાલાઓને જણાયલી જમીન છે. એ જમીન તે મધ્ય એશીઆનો જમીનનો ભાગ છે. એ ભાગમાં ખોલ કરતાં મોટી નદીઓ બે મળે છે. એકતો આમુ દર્યા અથવા ઓકસસ અને બીજી સરદર્યા અથવા જેકઝારટીશ. એ બેમાં આમુ દર્યા અથવા ઓકસસ વધારે મોહોટી છે. ઓકસસની લંબાઇ એનસ્ટેડ પ્રમાણે ૧૬૦૦ મૈલ છે જ્યારે જેકઝારટીસની ફકત ૧૩૫૦ મૈલ છે.

હવે બુનદેહશમાં કહે છે કે અર્દવિનાં પાણી અરગ (અરવંદ) નદી સીવાય ખનીરથબામીના મુલકની સરવે નદીઓનાં પાણીની બરાબર છે. હવે એ "અરગ" તે અવસ્તાની રંગા છે અને હાલની ઝકઝારટીસ છે. ત્યારે એ મુલકમાં ઝકઝારટીસ સીવાય બીજી મોટી નદી જે રહી તે "ઓકસસ" છે.

હવે અર્દવિસૂરની લંબાઇ તો બુનદેહશમાં ૧૭૦૦ ફરસંગ જણાવી છે, જે આઉસલી પ્રમાણે હમદલ્લા મુસ્તફીને આધારે ૧૨૦૦૦ ફીટનો એક ફરસંગ ગણતાં ૧૯૮૦ મૈલ થાય છે. એ લંબાઇ તો ત્યારે ૧૬૮૦ મૈલથી અતી ઘણી વધારે છે. એ ફરક આપણને પેહેલાં જરા ગુંચવાડામાં નાખે છે કે ત્યારે એ બેઉ નદીઓ એક સરખી કેમ હોય ? એનો ખોલાસો એમ દીસે છે કે આપણે જાણીએ છીએ કે હાલમાંજે માર્ગે ઓકસસ વહે છે તે માંર્ગ કાંઇ તેનો જુનો માર્ગ નથી. પોતાનો પુરાનો માર્ગ (old bed) તો એ પુરાની નદીએ તજ્યો છે. હાલ તે વહે છે તેતો જુદોજ માર્ગ છે. મધ્ય એશીઆની ભુગોળ લખનારાઓ કહે છે કે એ પ્રમાણે બે વાર ઓકસસ નદીએ કર્યું છે. ત્યારે તેનો પેહેલો માર્ગ આડો અટાડો હોય અને તેથી લાંબો હોય એ બની શકે એવું છે. અને એમ ઘણી નદીઓનાં બાબમાં બને છે. એક નદી પોતાનો માર્ગ કેમ લે છે અને કેવી રીતે મુકરર કરે છે તે આપણને ભૂતલ વિદ્યા શીખવે છે. એ નદીનાં સીધા માર્ગમાં

એક નાની ટેકડી યા ઊંચો કથન જમીનનો કટકો આવ્યો હોય તો તે નદીને અવલમાં પોતાનો માર્ગ ફેરવવો પડયો હોય. તે ટેકડીની કોરે કોર કેટલાક મૈલો સુધી વેહીને તેણુ પોતાનો માર્ગ લીધો હોય. જમાના બાદ તે નદીના પાણીની, વરસાદનાં પાણી-ની, તેમજ હવાની, રસાયણી અસરથી વચમાં નડેલી ટેકડીનુ પડ આસ્તે આસ્તે નરમ થઇ ખરી પડતું જાય અને એમ કરતાં કરતાં કદાચ તે નદી તે ટેકડીનું પતાલ ફાડીને પોતાનો માર્ગ કાપે. એમ જો બને તો તે નદીનો માર્ગ ફેરવાઇ જાય અને તેનાં ચકરાવાની લંબાઇમાં કેટલાક મૈલનો ફેર પડી જાય. નદી-નો માર્ગ ફેરવનારૂં એ એક મુખ્ય કારણ છે. એવાં કારણોને લીધે ઘણીક નદીઓએ પોતાના માર્ગો ફેરવ્યા છે અને હજુર ફેરવે છે. આપણાં દેશમાંજ નજર કરોતો સીંધુ નદીનો દાખલો જાણીતો છે. એ નદીનો હાલનો માર્ગ તેનાં પુરાના માર્ગથી તદન જૂદોજછે. ખુદ આપણી નજદીકનાં ગુજરાત પ્રાંતમાં આવેલી નાની નદીઓનાં દાખલાઓ નજરે નજર જોયલા ઘણાકોને ખબર હશે.

હવે એજ પ્રમાણે ઓકસ્સ નદીનાં બાબમાં બન્યું હોય એ તદન સંભવીક છે. એ નદી જ્યારે અર્દિવનું નામ ધરાવતી હોય ત્યારે તેનો જે માર્ગ હોય તેનાં કરતાં હાલનો માર્ગ ટુકો થયો હોય, તેથી લંબાઇનો એટલો ફેર આવે છે. આગલ તેનો માર્ગ વાંકો ટીંકો હોવાને લીધે તેની લંબાઈ ઘણી હોય. ઓકસ્સનાં હાલનાં માર્ગ વિષે આપણ ખાતરીથી જાણચે છીએ કે તે ઘણે આડો ટીડો નથી. હાલની તેની આડકતરી લંબાઈ ૧૬૦૦ મૈલ છે. પણ મુળથી તે મુખ સુધી સીધ્ધો તફાવત ગણ્યે તો ૯૨૦ મૈલ થાય છે. એટલે સીધ્ધી (direct) લંબાઈ કરતાં આડ-કતરી લંબાઈ એવડીથી પણ ઓછી છે. કેટલીક નદીઓની આડકતરી (winding) લંબાઇ સીધી લંબાઇ કરતાં પાંચ ગણી વધારે હોય છે. એટલે દાખલા તરીકે જો તેનાં મુલ અને મુખ વચ્ચેનો સીધ્ધો તફાવત ૨૦૦ મૈલનો હોય તો તેની સઘલી લંબાઇ ૧૦૦૦ મૈલ હોય.

એ તપાસ ઊપરથી માલમ પડેછે કે, જો કે હાલની ઓકસસની લંબાઇ જે હાલનાં ભૂગોળ વિદ્યાર્થીઓ આપે છે અને પુરાની અર્દિવની લંબાઈ જે પેહેલવી કેતાબોમાં આપે છે તે વચ્ચે ફરક છે તોપણ તે બેઊ નદીઓ એકજ હોય કારણ કે અર્દિવને તે મુલકમાં મોહટામાં મોટી ગણી છે જેમ ઓકસસ નદી હાલ ખરેખર છે.

બીજું, જેમ પેહેલવી કેતાબોમાં કહે છે કે હુકઈર્ય પહાડમાંથી વેહેતાં પાણીનો એક સરોવર બની તેમાંથી અર્દિવ વહે છે તેમજ ઓકસસ માટે જણાયલું છે કે પામીરનાં પહાડો ઊપર દર્યાની સપાતીથી ૧૫૬૦૦ ફીટની ઉંચાઇએ આવેલા એક સરોવરમાંથી તે વહે છે.

ત્રીજું અવસ્તામાં જણાવે છે કે અર્દિવની ઘણીક શાખાઓ (નાલાંઓ)છે. એજ પ્રમાણે આપણે ઓકસસ વિષે જાણીએ છીએ કે તેને ઘણી નાની નદીઓ આવી મલે છે.

હવે એક બાબદમાં, અર્દિવનું વર્ણન ઓકસસનાં વર્ણનથી જૂદુ પડે છે. અર્દિવનું અવસ્તા અને પેહેલવીમા જણાવેલું મુખ ઓકસસનાં હાલનાં મુખથી જુદૃ છે. અવસ્તા અને પેહેલવી કેતાબો પ્રમાણે અર્દિવ નદી "વોઊરૂકશ" દર્યા, જે આપણે આગલ જોયુ કે હાલનો કેસ્પીઅન છે તેમાં ખાલી થાય છે, પણ ઓકસસ તો "એરલ"ના સમુદ્રમાં ખાલી થાય છે. હવે જો અર્દિવ અને ઓકસસ એકજ હોય તો એ ફેરનું કારણ શું ?

એ ફરકનો ખોલાસો સંતોષકારક રીતે આપી શકાએ છે. કહે છે કે જો કે હાલમાં ઓકસસ નદી એરલ સમુદ્રમાં ખાલી થાય છે તોપણ એવું ધારવામાં આવે છે કે આગલ તે કેસ્પીઅન સમુદ્રમાં ખાલી થતી હતી. કેટલાક નકશાઓમાં ઓકસસનો જુનો માર્ગ (old bed) દેખાડવામાં આવે છે અને તે માર્ગે વેહેતી નદીને કેસ્પીઅનમાં ખાલી થતી દેખાડી છે. ઓકસસ જ્યારે પોતાનાં અસલી માર્ગમાં વેહેતી હોય ત્યારે કેસ્પીઅનમાં ખાલી થતી હોય એ બની શકે એવું છે.

હવે એ વીચાર—કે ઓકસસ પેહેલાં કેસ્પીઅનમાં ખાલી થતી હતી તે—અર્દવીની પેહેલવી કેતાબો પ્રમાણેની લંબાઇ અને ઓકસસની હાલની ભુગોળ વિદ્યાર્થીઓ પ્રમાણેની લંબાઇ વચ્ચેના ફરકનો પણ સંતોષ કારક ખોલાસો કરે છે. હાલની ઓકસસની લંબાઇ કરતાં આગલી ઓકસસ (અર્દિવ)ની લંબાઇ વધારે હોવી જોઈએ કારણ કે એરલ સમુદ્ર તો કાસ્પીઅન સમુદ્રની પુર્વે આવેલો છે અને તેટલા માટે એ નદીના મુળની નજદીક આવેલો છે.

વલી એ મુખનાં નામનાં ફરક વિષેનો ખોલાસો બીજી રીતે પણ મલી શકે છે અને તે પણ હાલનાં ભુરચનાશાસ્ત્રીઓની તપાસને આધારે છે. એવું ધારવામાં આવે છે કે આગલનાં જમાનામાં કેસ્પીઅન અને એરલ સમુદ્રો એકજ હતા. તેઓ એક એક સાઠે જોડાઇ ગયલા હતા. બોજા શબ્દોમાં એરલ ફકત કેસ્પીઅનનો એક ભાગ હતો. હાલમાં એરલ અને કેસ્પીઅન સમુદ્રો વેરાંન જમીનનાં આસરે ૧૫૦ થી ૨૦૦ મૈલના એક કટકાથી જુદા પડયા છે, પણ આગલ તેઓ જોડાયલા હતા.

જો એમ હોય તો ત્યારે અવસ્તા અને પેહેલવી કેતાબોમાં અર્દિવને કેસ્પીઅનમાં ખાલી થતી શું કારણ સર જણાવીછે તે સમજ પડે છે. એ તપાસ ઉપરથી ત્યારે માલમ પડે છે કે અવસ્તા અને પેહેલવીમાં જણાવેલી વોઉરૂકશ (કેસપીઅન) દર્યામાં ખાલી થતી અર્દિવ નદી, તે એરલ સરોવર, જે આગલ કેસ્પીઅનનો એક ભાગ હતો, તેમાં ખાલી થતી હાલની ઓકસસ છે, જે નદી વિષે ભૂતલવિદ્યા શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે તે એક વખત કેસ્પીઅનમાં ખાલી થતી હતી.

રંગા નદી—એ નદીનું નામ બુનદેહશમાં 'અરગ' અથવા 'અરંગ' અથવા 'અરેંગ' મલે છે. એનું નામ અવસ્તામાં આવાં (ક. ૬૩) રશને (ક. ૧૮) રાંમ (ક. ૨૭) અને બેહરાંમ (ક. ૨૯)-યશ્ટોમાં અને વંદીદાદ (૧ ક. ૨૦) માં આવે છે. દાર્મેસ્ટેટે એને

તાઈગ્રીસ ગણે છે જે ભુલભર્યું છે. રાંમયષ્ટમા (ફ. ૨૭) 'ગુધ' નામની એની એક સાખા જણાવી છે જેનું સ્થળ ચોકસ થતું નથી.

વંદીદાદના ૧૬ મા મુળકની બાબદમાં આપણે જોયું કે એ નદીનું હાલનું નામ જકઝારતીસ અથવા (સર દર્યા) છે. ગાઇગર વેદમાં એ નદીને 'રસા' તરીકે ગણેલી જણાવે છે.

વીતંગુ દાઈતી નદી—એ નામની એક નદીનું નામ આવાં યષ્ટ (ફ. ૭૭) માં આવે છે. પણ તેનુ ઠેકાણું ચોકસ થતું નથી કારણ કે તેનું નામ અહીંજ આવે છે, બીજુ કેઠે અથવા બુનદેહશમાં આવતું નથી.

બીજી અવસ્તાની નદીઓ—ઉપલી મુખ્ય નદીઓ સીવાય "હરી" નદી (હરી=રૂદ હેરાતવાલી) હએતુંમતની નદી (હેલમંદની નદી) હરવઇતી (સરસવઇતી) એઓનાં નામ મળે છે જેઓની તપાસ પેહેલી પરગરદનાં મુળકોનાં નાંમનાં સંબંધમાં આપણે લીધી છે.

વેહેદાઈતી નદી—એવે નામની કોઇ નદી હોય તો તે કેઇ તે ચોકસ દીસતું નથી. એ શબ્દ હમેશાં ઇરાંનવેજની સાથે આવે છે કે "વેહેદાઇતી"વાલું ઇરાંનવેજ. અહી "વેહેદાઇતી" નો અર્થ કરવો સારો દીસે છે, કે "ભલી પેદાયશવાલું ઇરાંનવેજ," કારણ કે એ નામની નદી પેહેલવી બુનદહેશમાં જ્યાં સઘલી નદીઓનાં નાંમ મલે છે ત્યાં દીસતી નથી. અલબતે ત્યાં "વેંહે" અને "દાઈતી" નામની બે નદીઓનાં નાંમ છે, પણ "વેહેદાઇતી" નામની એક નદીનુ નથી. વળી તેમાં જે "વેંહે" નામની નદી છે તે તો "સીધું" નદીને મલતી જણાય છે. કારણ કે તેને સીંધ અને હીંદુસ્થાનમાંથી વહેતી જણાવી છે. વલી એક "દાઈતી" નામની નદી પણ છે પણ તેનું વર્ણન ઈરાંનવેજને લાગું પડતું દીસતું નથી કારણ કે તેને વીશે ત્યાં (બા. ૨૦ ફ. ૧૩) કહે છે કે તેમાં અત્યંત નુંકસાન કરનારાં જાંનવરો છે. જે ઇરાંનવેજનાં

આરા ચીતારને માટે ઠીક દીસ્તું નથી. કેટલાકો એ "વહેદાઇતી" ને ભલી "દાઇતી" તરીકે ગણે છે, પણ ત્યારે બુનદહેશનાં એ વર્ણન પ્રમાણે તે "ભલી" કેમ ગણાય. ગાઇગર એ દાઇતીને ઝરફશાંન ગણે છે.

અવસ્તામાં આવેલાં સરોવરો.

ચએચસ્તે સરોવર—આપણે અસ્નવંત પહાડની બાબદમાં લાંબી તપાસ કરી જોયું તેમ એ સરોવર હાલનો "ઉરૂમીઆ" છે.

ફ્રઝદાનવનો સરોવર—આંવાં યષ્ઠ (ફ. ૧૦૫) વાલો એ સરોવર બુનદહેસ (બા. ૨૨ ફ. ૫) પ્રમાણે સીસ્તાનનો એક સરોવર છે.

હુસ્રવ સરોવર—બુનદહેશ (બા. ૨૨. ફ. ૮) પ્રમાણે એ ચેચસ્ત (ઉરૂમીઆ) સરોવરથી ૧૫૦ મૈલને અંતરે આવ્યો છે.

વંઘહઝદાઓ સરોવર—એનું નામ જમીયાદ યષ્ઠમાં (ફ. ૫૯) માં આવે છે. પણ એનું નામ બીજે કેયે અથવા બુનદહેશમાં મલતું નથી તેથી જગાચોકસ મુકરર થતી નથી.

